

**QAACCEESSA SIRNA DHAGAA QEERROO GODINA
HORRO GUDURUU WALLAGGAA AANAA AMURUU
KEESSATTI**

QORATAAN : ZARIHUUN ALUULAA

**WARAQAA QORANNOO DIGIRIILAMMAFFAA (MA) AFAAN
OROMOO BARSISUUF GAMIISAAN GUUTACHUUF DHIHAATE**

MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARUUF FOOKLOORII

KOLLEEJJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANOOTAA

,JOORNAALIZIMIIFI QUNNAMTIITTI

YUNIVARSITII FINFINNEE

HAGAYYA, 2010/2018

FINFINNEE

QAACCEESSA SIRNA DHAGAA QEERROO
GODINA HORROO GUDURUU WALLAGGAA
AANAA AMURUU KEESSATTI

QORATAAN : ZARIHUUN ALUULAA

GORSAAN : XILAAHUUN TALIILAA (PhD)

WARAQAA QORANNOO DIGIRIILAMMAFFAA (MA) AFAAN
OROMOO BARSISUUF GAMIISAAN GUUTACHUUF,DHIHAATE
MUUMMEE AFAAN OROMOO,OGBARUUF FOOKLOORIIF

KOLLEEJJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANOOTAA
„JOORNAALIZIMIIFIQUNNAMTIITTI

YUNIVARSITHI FINFINNEE

HAGAYYA, 2010/2018

FINFINNEE

Yunivarsiitii Addis Ababaa

Dhaabbata Qorannoo Digirii Lammaffaa

Waraqaa qorannoo ulaagaa digirii lammaffaa (MA) Afaan Oromoo, Ogbarruufi Fookloorii guuttachuuf Zarihuun Aluulaa Guddaa, Mata duree: “ *Qaacceessa Sirna Dhagaa Qeerroo* ”jedhu irratti qophaa`ee, sadarkaa ulaagaa Yuunivarsiitiin kaa`e guuteera.

Koree Qormaataa

Qoraa Alaa: _____ Mallattoo_____ Guyyaa_____

Qoraa Keessaa:_____ Mallattoo_____ Guyyaa_____

Gorsaa : _____ Mallattoo_____ Guyyaa _____

Dura Taa`aa Muummee Yookiin Walitti Qabaa Digirii Lammaffaa (MA)

Baafata

Baafata	i
Axeereeraa	iv
Galata	v
Hiika Jechootaa	vi
Jechoota Gabaajee	vii
Tarreeffama Suuraalee	viii
Boqonnaa Tokko: Seensa	viii
1.1 Seenduubee Qorannichaa	1
1.2 Kaumsa Qorannichaa	3
1.3 Gaaffilee qoraannichaa	3
1.4 Kaayyoo Qorannichaa	4
1.4.1 Kaayyoo Gooroo	4
1.4.2 Kaayyoo Gooree	4
1.5. Barbaachisummaa Qorannichaa	4
1.6 Daangaa Qorannichaa	5
1.7 Hanqina qorannichaa	5
1.8. Odeeffannoo Naannoo Qoraannoon Irratti Gaggeeffame	5
1.8.1 Qabeenya Uumamaa	7
1.8.2 Bakkeewwan Hawwata Turizimii	9
1.8.2.1 Dhagaa Mooyee	9
1.8.2.2 Gophoo Quluu	11
1.8.3 Oomisha Hawaasa Aanaa Amurruu	12
1.8.4 Baay`Ina Uummata Aanichaa	13
1.8.5 Aadaa Hawaasa Aanichaa	14
1.8.5.1. Gadaa Nafuroo	14
1.8.2.1.1. Argamaafi Hiika Mallattoo MukaOdaa Naffuroo	15
1.8.5.2 Aadaa Fuudhaafi Heerumaa	17
1.8.5.3. Aadaa Walgargaarsaa	18
1.8.5.4. Aadaa Nyaataafi Dhugaatii	20
1.8.5.5 Uffata Aadaa	20
1.8.5.6 Aadaa Araaraa	21

1.8.6 Amantii Hawaasa Aanichaa	21
1.8.7 Afaan Aanicha.....	21
1.8.8 Ganda Aanaa Amuruu	22
1.8.9. Hidda Latinsa	22
Boqonnaa Lama : Sakatta’a Barruu	25
2.1 Yaadrimee Fookloorii	25
2.2. Dameewwan Fookloorii	25
2.2.1 Afoola	25
2.2.1.1 Gosoota Afoolaa.....	27
2.2.1.2 Faayidaa Afoolaa.....	31
2.2.2.Duudhaa Hawaasaa (Social Folk Custom)	31
2.3.Aartii Duudhaa.....	32
2.4. Maalummaa Meeshaalee Aadaa	33
2.4.1. Faayidaa Meeshaalee Aadaa.....	34
2.5. Yaaxina Faayidaa (Functional Theory)	35
2.6 Yaaxina Aadaa Hawaasaa (Folk Custom Cultural Theory)	36
2.7 Walsimanaa yaaxinaalee Qorannoo Fooklooriifi Mata Duree Qorannichaa	36
2.8 Yaadrimee Tapha Aadaa (Concept Of Folk Game)	36
2.9 Sakatta’a Barruu Walfakkii	37
Boqonnaa Sadii : Mala Qoranniichaa	39
3.1 Mala Qorannichaa	39
3.2. Madda Ragaalee	39
3.3.Mala Filannaa Iddattoo Qorannichaa	40
3.3.1. Iddattoofi Iddatteessuu	41
3.3.2. Iddetteessuu.....	41
3.4.Mala Funaansa Ragaa	41
3.4.1. Daawwannaa	42
3.4.2af-Gaaffi.....	43
3.4.3. Marii Garee	44
3.4.4. Sakata’a Dookumantii	44
3.5. Adeemsa Ragaalee Funaanuu.....	44
3.5.1. Tooftalee Qaaccessa Ragaalee.....	45
3.6. Naamusa Qorannoo	45

Boqonnaa Afur :Qaaccessa Odeeffannoo	46
4.1. Seeneffama Dhagaa Qerloo	46
4.2 Maalummaa Dhagaa Qerloo	46
4.3. Akkaataa Raawwii Dorgommii Dhagaa Qerloo	52
4.3.1 Raawwilee Dorgommiin Dura Raawwataman.....	52
4.3.2. Sirna Kadhannaafi Eebba	52
4.3.2.1. Sirna Kadhanaa	53
4.3.2.2. Sirna Eebba.....	55
4.3.3 Raawwilee Dorgommii Dhagaa Qerloo.....	57
4.3.4. Dorgommii Irratti Wantoota Eegamuu Qaban.....	57
4.3.5 Tartiiba Dorgommiin Sun Ittiin Gaggeeffamu	58
4.4 Raawwilee Dorgommiin Boodaa	59
4.4.1 Sirna Korma Kuffiisuu	61
4.5 Hirmaattota Dorgommii Dhagaa Qerloo	61
4.6 Faayidaa Dorgommii Dhagaa Qerloo	62
4.6.1 Barsiisuuf	62
4.6.2. Jabeessuf	63
4.6.3 Dhorkuu(To'achuuf)	63
4.6.4 Miliquuf	63
4.7. Walaloolee Afoolaa Yeroo Dorgommii Dhagaa Qerloo Jedhaman	64
4.8. Sirna Dorgommii Dhagaa Qerroof Qophileefi Raawilee Taasifaman Ibsuu	68
Boqonnaa ShanGoolabaafi Yaboo	70
5.1 Goolaba.....	70
5.2 Yaboo.....	72
KITAABILEE WABII.....	74
DabaleA	76
Dabale B.....	78
Dabalee C.....	79
Dabalee D.....	80

Axeereeraa

Qorannoon kun qaaccessa sirna dhagaa qeerroo irratti xiyyeeffata. Kana keessatti waantonni qaacceeffaman, akkaataa raawwii dorgomii dhagaa qeerroo, hirmaatota dogomii dhagaa qeerroo addaan baasuufi faayidaafi afwalaloolee yeroo raawwii sirnaa ibsuufi sirnoota garaa garaa yeroo dorgomii kanaa taasifaman qaaccessuudha. Ka'umsi qorannoo kanaas qorataan dhimma kana qoratee bira gahuuf fedha guddaa qaburraa ka'uun artiiduudhaan kun akka hin dagatamneef dhaloota har'aa beeksisuun dhaloota booruuf olkaa'uudha. Kaayyoo kana galmaan ga'uufis mala qorannoo akkamtaa (qualitative) dhimma baheen jira. Madda ragaa qorannoo kanaa ilaalchisee, mala iddatteessuu miti carraan gargaaramuun odeeff kennitoota waa'ee sirna dhagaa qeerroo beekan maanguddootaafi namoota naannoo qorannichi irratti gaggeeffamue keessaa kaayyoo qorannichaa galmaan gahuu danda'an odeeffannoo kennameen mala akkayyoon kanneen filatamanirraa odeeffannoo funaannachuun mala qorannoo ibsaatti dhimma bahuun qaaccesseera. Mala funaansa odeeffannoo ilaalchisee af-gaaffii, daawwannaa, marii gareefi dookimantiwwan sakatta'uun odeeffannoon funaanaman jechaan qaacceffamanii jiru. Bu'aan qorannoo kanaa akka agarsiisutti dhagaan qeerroo uumanni aanaa Amuruu kanaa ga'umsaafi cimina dargaggoota isaanii kan ittiin adda baafataniifi itti gaafatamummaa kan itti kennataan ta'uun hubatamee jira. Akkasumas qeerroon dhagaa qeerroo hin yaabbanne hawaasa naannoo biratti kan safuu hin eegneef kabaja kan hin qabne ta'uu isaa mul'isa qeerroon dorgomii kana mo'ateef hawaasi nannoo kabajaafi badhaasa farda meeshaa isaan miidhage waliin kennaaf qeerroonis qeerrummaa isaa kan ittiin mirkaneessudha. Kana malees nyaata aadaafi dhugaatii sirbi, weedduufi geerarsi adda addaa yeroo dorgomii kanaa ni gaggeeffama. Walumaagaltti bal'inaan qoratamee bifa kitaabaan barreeffamee dhaloota har'aa beeksisuufi dhaloota booriif ol kaa'uuf waajjira aadaaf Turizimii A/Amuruufi Hawaasi naannoo hundi xiyyeeffannoo itti kennuun osoo irratti hojjetameen yaboo qorannoo kanaati.

Galata

Duraan dursa waaqayyoo isa nagaasaafi gargaarsa isaa ulfina qabeessa araarasaan nagargaare nan galateeffadha. Itti dabaluun, Kaayyoon qorannoo kanaa akka galmaan ga'uuf jalqabaa hanga xumuraatti humnaafi yeroo isaanii osoo hin qusatiin gorsa ogummaan guuteefi yaada bilchaata kan naaf kennaa turan gorsaa koo Dr. xilaahuun Taliilaaf galanni koo guddaadha.

Waajjiroota aanaa Amurru keessaa namootni hojii qorannoo kanaaf odeeffannoo naaf kennuudhaan kan na gargaaran b/sa Tasfaayee Toleeraafi obbo Tafarraa Amanuu baay'een galateeffadha. Itti aansuun yeroo hundumaa waa'een koo kan ishee dhiphisu haadha koo Adde Warqee Abbabaaf galanni koo guddaadha. Akkasumas, haadha manaa koo adde Taarikee Tarrafaa jajjabinaafi cimina isheen naaf gumaachiteef yoomillee kan dagatamu miti. Itti dabaluun, maanguddootaafi abootii seenaa uummata oromoo aanaa Amurru keessaa kanneen nuffii tokko malee odeeffannoo naaf kennuun qorannoon kun akka milkaa'uuf shoora olaanaa taphatan hundumaaf galanni koo guddaadha .

Dhumarrattis, meeshaalee barreeffamaa hojii qorannoo kanaaf oolan naaf gumaachuun kan na bira dhaabbate mana barumsaa Amurru sadarkaa lammaffaaf galanni koo guddaadha.

Hiika Jechootaa

Jechootaafi gaaleewwan kanaa gaditti ibsaman qorannoo kana keessatti kan argamaniidha. Kanaaf namoota qorannoo kana dubbisan akka hin danqineef jechaan hiikni isaa ibsameera.

Daboo – guuzaa yookiin dimisha kan namoonni walitti ba’uun wal gargaaranidha

Daadoo – gamtaan walitti dhufanii dabareen hojii humnaa waliif hojjechu

Gooba qeerroo – dhagaa qeerroo/bakkatti qeerroon madaalamu

Iddirii - afoosha

Qarree – shamarree kan hin heerumne

Suubboo – kan haadha warraa fuudhee jiru

Jaartii- beera(dubartii dullooman)

Daassii- galma yeroo murtaa’eef ijaaramee keessa taa’an

Dallaa- mooraa loon keessa bulan

Dooccoo- Okkotee xiqqoo farsoo itti naqan

Okolee- qabeea aannan itti elman

Jechoota Gabaajee

A/G – Abbaa Gadaa

I/G/W/A/T – Itti Gaafatamaa Waajjira Aadaafi Turizimii

Kkf - Kan Kana Fakkaatan

Ykn - Yookiin

Tarreeffama Suuraalee

Fakki 1: Kaartaa Godina Horroo Guduruu Wallaggaa Waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Amuruu Irraa gaafa guyyaa (10/05/2010) Fudhatame.....	6
FAKKII 2: Suuraa Dhagaa Mooyyee qorataan gaafa guyyaa 28/09/2010 Ganda Xombee dangaabitti argamuun kaafate.	10
Fakkii 3: Suuraan Odaa Naffuroo Gaafa Guyyaa (16/05/2010) Qoartaan bakka sanatti argamuun kaafate.	16
Fakkii 4: Suuraa Meeshaalee aadaa Nyaataafi Dhugaatiif oolan Waajjira A/T/A Amuruu irraa gaafa guyyaa (27/08/2010) fudhatame.....	20
Fakkii 5: Kaartaa Aanaa Amuruu Qorataan gaafa guyyaa (12/03/2010) Waajjira Misooma Qonnaa Aanaa Amuru deemee Fudhate.	22
Fakkii 6: Caasaa Hidda Dhaloota Jaawwii Maccaa “Kitaaba Seenaa Uummata Oromoo Hanga Jaarraa 16ffaatti” jedhurraa gaafa guyyaa (15/03/2010)Fudhatame.	23
Fakkii 7: Caasaa Hidda Dhaloota Amuruu akka Waajjirri Aadaafi Turizimii A/Amuruu kaa`e irraa fudhatame. (10/03/2010).....	24

Boqonnaa Tokko: Seensa

1.1 Seenduubee Qrannichaa

Ummanni tokko jiruufi jireenya guyyaa guyyaan addunyaa dhugaa kana keessatti tasiisuun kallattiins ta'e alkallatiin fooklooriin dhimma bahuun isaa hin hafu. Fakkenyaaf, akkaataan hawaasni tokko itti waaqefatu, aadaa, duudhaa, seenaafi safuu isaa eegatuufi sirnootaafi jilaawwan addaa addaa itti gaggeeffatu akkasumas akkaataan aadaa jiruufi jireenya isaa keessatti dhimma itti bahuun tajaajilamu Ogummaan fooklooriini addeessa. Dhimma kanaaf yaadonni xiyyeeffannoon qorannoo aadaa hawaasaa, safuun ,duudhaaniifi kan biroon haala kamiin akka eegalaman, yoom akka eegalan , eenyuun akka eegalaman , maaliif akkaeegalaman, eessaa akka maddaan, akkamitti akka daddarban, ciminaafi hanqina maalii akka qaban, ilaalcha akkamii akka hawaasni duraan qabuufi kkf irraatti xiyyeeffaate ture. Muuxannoofi aadaa hawaasaa tursiisuufi dhaaloota dhufuun ga'uunis kaayyoo olaanaadha. Ilaalcha yeroo qoraannoo sanaaf hawaasni qabu jijjiiruun dhimma qorataa keessaa tokko. Hayyooleen fooklooriis akka faayidaan qabxiilee armaan olitti tuqaman akka salphaatti hin ilaalamneefi dagatamuu hin qabnes cimsanii amanu turan .

Oromoon uummata hoortee kuush keessa isa tokkodha. Ummanni kun Uummata naannoo kaaba baha Afrikaa jiraachaa tureefi jiraatudha. *“Ummatni Oromoo baay'inaan Gaanfa Afrikaa, biyya Itoophiyaa keessaa Jiraachaa ture.”* Mohaammad (2012:6) kana jechuun ammoo Ummanni Oromoo lafuma duraan jiraachaa ture sanarra jiraachaa akka jiru nu hubachisa .Ummanni kun biyya kana keessa jiraachaa yeroo tureefi yemmuu jiraachaa jirutti Uummata afaan, Aadaa, duudhaafi seenaa mataa isaa kan qabuufi afaan, aadaa, seenaafi duudhaa isaa kanaanis jiraachaa kan ture ta'uu isaa seenaan ragaa baha. Haa ta'u malee, yeroo turtii jaarraa tokkoo oliif cunqursaa algaa jala tureera. Akka Gumiin waaqeffannaa Noorwayi (6411;37) barreessetti *“Ummanni Oromoo osoo garbummaa algaa jalatti hin kufiniifi mirgaa abbaa biyyummaa isaa hin sarbamiin dura Uummata aadaa amantaafi sirna bulmaata mataa isaa qabu ture .”*

Kana jechuun ammoo ummanni Oromoo duraan ofiin of bulchaa, akkasumas, jiruufi jireenyaa isaa wantootumma dhuunfaa isaa ta'een kan gaggeeffaman ta'uu. Garuu, hakuuccaan algaa miidhaa akka irraan geesise hima.kanarraa ka'uun, seenaan uummata

Oromoo jaarraa tokko oliifi haguggamee akka turu taasiisee jira. Akka yaada armaan olii kanarraa hubaatamuttii hanga yeroo dhiyootti uummanni Oromoo uummata Itoophiyaa kanneen aadaafi seenaa isaanii siriittii hin qoratamiin keessaa isa tokko dha. Kanaaf ammoo sababiin inni guddaan qorattoonni seenaa itoophiyaa keessaa siyaasaan wal makuun fedhii abbootii taayyiitaa eeguufi eegsisuuf jecha waan barreessaniifidha. Kun kan nuttii agarsiisu sirni siyaasaa itoophiyaa keessaa Uummata Oromoof eenyummaa isaa mirga isaafi aadaa, amantaafi duudhaa isaa kabajuun kan hin gaggeessineefi ilaalchaa gaarii Uummata Oromoofi safuu isaaf kan hin qabnee ta'uu mul'isa jechuudha .

Barreessitoonni tokko tokko ammoo seenaa Uummata Oromoo dabsanii barreessaa turan. Alemaayyoo Hayilee (1998). kitabaa E.ullendorf waabeeffachuun yoo qeequ “ *The Oromo have nothing contribution to the civilization of Ethiopian* ” jedha. Kun immoo Uummanni Oromoo qaroomina Itoophiyaa keessatti gahee tokko illee akka hin qabneefi qaroomina Itoophiaaf bu'aa tokkollee akka hin buusne ibseera. Garuu Uummanni Oromoo akuma Uummatoota Itoophiyaa kaaniiqarromina mataa isaa kan qabuufi gumaacha sabni kun busee daran Olaana ta'uun isaa dhugaa haalamuu hin dandeenyedha. Kunis saba Oromoorraa miidhaafi dhiibbaan akkasumaas cunqursaan cimaan akka jiru ifattii kan namatti mulisudha.

Haalota armaan oliitti barreeffaman irraa kan ka'e aadaafi duudhaan Uummata Oromoo baay'ee miidhamaa tureera. Garuu Uummanni aadaa isaafi safuu isaa hanga danda'e itti cichee qabatee har'aan gahee jira. Aadaa Uummattini Oromoo durii irraa kasee dhaalootaaf daarbaa dhufe kun ammoo Uummattini kun cuunqursaa akkamii keessaa akka ture calaqqisiisuurra darbee aadaan kun haala jiruufi jirreenyaa Uummatichaaof keessatti qabatee kan deemudha. Aadaaleen jiruufi jireenya uummatichaa keessatti argamanis, aadaa nyaataafi dhugaatii, aadaa fuudhaf heerumaa , aadaa walgargaarsaa, Aartii duudhaafi kanneen kan fakkaatan ofkeessatti hammata. Isaan kuniiniifi kanneen hafan biroon haalii jiruufi jirrnya Uummata Oromoo maal akka ture himuu danda'u . Isaan kaneen keessaa aartii duudhaatiinyoo fudhanne, Uummanni Oromoo durii kaasee ijoolle isaa: Aartii duudhaatiin leenjisa cimina qaama isaanii ittiin madaala, cimiina isaanii irrattis hunda'ee itti gaafatamummaa kennaaf. Duudhakanneen akka gugsii fardaa, geengoo waraanuun, tapha qillee, dhagaa qeerroo, wallaansoofi bosona deemuun

bineensa adamsuu, horii dabareen tiksuu fi kanneen kana fakkaatanii human ciminaan miseensa hawaasaa kan ta'e qeerroo kan ittiin madaalaniifi ga'umsa isaan biyya ijaaru keessatti qaban ittiin madaalaniifi mirkaneessani adda baafatanidha.

1.2 Kaumsa Qorannichaa

Uummanni kamuu aadaa, seenaafi duudhaa akkasumas barsiifata mataa isaa ni qabaata. Jiruufi jireenya isaa keessattis haala ittiin waliin jiraatuufi haala ittiin bulu kan mataa isaa ni qabaata. Kana keessattis safartuu ittiin dandeettii namootaa ittiin adda baasatan ni qabaatu. Gama Uummata Oromoo ttiis yeroo deebi'uus, yaadni kun dhugaa ta'a. Uummanni Oromoo dorgommii addaa addaa irratti namoota dandeettii addaa addaa qaban ittiin adda baafachuun dhiimaa baha.

Kanuumarraa ka'uun, Uummanni Oromoo naannawa Godina Horroo Guduruu Wallaggaa Aanaa Amuruu keessa jiraatu kan ittiin dargaggoota dandeetti ga'umsaqaama cimaa qaban ittiin qorataniis adda baasaa turan aadaa hedduu qabu. Isaan keessaa dhagaan qeerroo isa tokko dha. Qorannoon kunis, kanuma irraatti xiyyeeffata. Safartuun dandeettii kun Uummata naannoo saanaa ni fayyada. Dargaggoota ga'umsaafi cimina cimaa qabaatanii uummata isaaniif gaachana ta'uu danda'an horachuun isaaniif gumaacha guddaa kennuu isarraa kanka'e akkasumas safuu hawaasa eegsisuun xiyyeeffannoofi kabaja guddaa waan qabuufi tokkummaa, jaalala, waldhagahuufi walkabajuun aadaa isaanii kan ittiin dagaagfataniifi dhaloota ga'umsaaf cimina qabu horachuun akka isaan ofitti amananii eenyummaa isaanii kan ittiin kabachiifatan waan ta'eefidha. Dabalataanis, qorannoon hangaa ammaatti irratti hojeetame jiruuf hanqina qaban guutuuf, akkasumas seenaa dhagaa qeerroo kan ogafaaniin malee barreeffamaafi meeshaalee waarabbiifi suuraatiin kaa'amu dhabuu isaati. Kun ammoo akka waa'ee dhagaa qeerroo irratti qorannoon hojeetamee dhalootaa dhalootatti booriifi akka darbuuf qorataaf karaa saaqeera jira. kanaafuu, gaaffileen bu'uuraa qorannoo kanaan deebii argaachuu malanis kanneen armaan gadiiti.

1.3 Gaaffilee qoraannichaa

1. Dorgommiin dhagaa qeerroo akamittii raawwatama ?
2. Dorgommii dhagaa qeerroo kanarraatti eenyuffaatu qooda fudhata ?
3. Faayidaan dhagaa qeerroo maali ?
4. Sirna dhagaa qeerroo irratti qophii maal maaltu taasifama ?

1.4 Kaayyoo Qorannichaa

1.4.1 Kaayyoo Gooroo

Kaayyoo gooroon qorannoo kanaa qaaccessa seendubbii sirna dhagaa qeerroo qaaccessuudha.

1.4.2 Kaayyoo Gooree

Kaayyoo gooroo bu'uureffachuudhaan kaayyooleen gooree akka armaan gaditti dhihaatanii jiru.

- a) Adeemsa Raawwiiwwan dorgomii dhagaa Qeerroo eeruu.
- b) Sirna dorgommii dhagaa qeerroofi qophiilee taasifaman ibsuu.
- c) Hirmaattoota dorgomii dhagaa Qeerroo addaan baasuun ibsuu.
- d) walaloolee og afaan yeroo raawwii sirnaa sirbaman ibsuu.

1.5. Barbaachisummaa Qorannichaa

Qorannoon taasifamu tokko faayidaa mataasaa ni qaba. Qorannoon gaggeeffamu tokko karaa kaallattiinis ta'e alkalattiin qaamolee garaa garaaf fayyaduunidanda'a. Kanumarraa ka'uun qorannoon kunis qaamolee gara fuula duraatti qorannoo kanaan walfakkaatu irratti qorannoo biraa gaggeessuu barbaadaniif iddoo olaanaafi gumaacha guddaa qaba .

Qabxiin Lammaffaa bu'aa qorannoo kanaa dhaabbileefi namoota dhuunfaan armaa gaditti maqaa isaanii dhahamaniif tajajiluu akka danda'u ni amanama. Kanafuu, firiin qorannoo kanarraa argamu. Namoota wa'ee dhagaa Qeerroo Irrattii qorannoo gaggeessuu barbaadanif akka ka'umsatti gargaaruu danda'a. Namoota aadaa hawaasa naannoo sanaa hin beekne barsiisuufi hubannoo kennufii ni danda'a. Waajjirri Aadaafi Turizimii Aanaa Amurruu qorannoo wa'ee dhagaa Qeerroo irraattii gaggeessuu yoo barbaadeef ka'umsa ta'uufi danda'a.

Kaayyoon Muummee Afaaniifi ogbarruu Oromoo wantoota aadaawoo ta'an galmeessee kaawuu waanta'eef galmaan ga'iinsaa kaayyoo Muummee kanaa keessaa isa tokko ta'ee fayyaduu ni danda'a. Haaluma kanaan dorgomiin dhagaan qeerroo yeroo ammaa kana dagatamaa waan jiruuf kun immoo duudhaa hawaasa kanaa dhabamsiisuu waan danda'uuf duudhaan midhagaan hawaasa kanaa akka hin banneefi dhaloota har'aafi booriif barreessanii ka'uun barbaachisaa ta'ee qorataatti waan argameefidha.

1.6 Daangaa Qorannichaa

Qorannoon kun mata duree “*Qaaccessa seendubbiisirna dhagaa Qeerroo.*” irratti kan hojjetamedha. Qorannoon adeemsifamekun akkaataa dorgomii Qaaccessa seendubbii sirna dhagaa Qeerroo Naannoo Oromiyaa Godina Horroo Guduruu Wallaggaa Aanaa Amuruu Ganda Ejeree Goromtii keessatii kan daangeffamedha. Bakki qorannoo kanaa aanaa kana qofaatti daanga’uun ammo, hanqina karaa baasii qorannoo kanaa mudaachuufi qorataan hojii idiilee waliin qorannoo kana waan gaggeessuuf hanqini yeroo mudachuu waan danda’uu maluu xiqqeessuuf kan daanga’edha .Haaluma kanaan iddoowwan uumamaa dabalataan jiranis:Gadaa Naffuroo,Gophoo Quluu ,Dhagaa Mooyyeeffii kkfilaaluuf yaalameera.

1.7 Hanqina qorannichaa

Qorataan yeroo qorannoo kana gaggeessaa turetti rakkinonni yoo kaan hanqinonni isa mudatan ni jiru.Qorataan yeroo qorannoo kana gaggeessu hojii idiilee waliin waan gaggeessuufyeroon gahaan dhibamuun rakkina isaa isaguddadha. Akkasumas namoota ragaa laachuu danda’an hunda bira gahuunqorannoo gaggeessuu hin dandeenyee. Kun ammo, sababa yeroofi bajeetarraa kanka’een hunda bira gahuun ragaa funaanuun hindanda’amne.Akkasumasi,namoonni waa’ee sirna Dhagaa Qeerroo beekan hubannoo qaban baay’ee muraasa ta’uun Odeeffannoo gahaa argachuu irratti qoraticha kandanqedha.Dabalataanis, haala biyyittiin yeroo kana keessa jirtu rakkisaa waan ta’eef waanti hundi akka baratameefi akka barabaadametti deemaa hin jiru.kanaaf sirni kabaja (Dorgomii) dhagaa qeerroo waqitti birraafi Arfaasaa kabajamu akka duraan barametti waan hinkabajamneef ragaalee hedduu suuraafi viidiyoon deeggarame argachuu irrattii qorataaf danqaa ta’ee jira.kanaafuu hanqinni qorannoo kanaa kanneen maqaa dhahaman kunneen akka fakkeenya itti kan ilaalaman yoo ta’an kanneen biroos jiraachuu danda’anis qorataan hanqinoota isa mudatan mara dandamachuun qorannoo kana gaggeessee jira.

1.8. Odeeffannoo Naannoo Qoraannoon Irratti Gaggeeffame

Aanaan Amuruu Naannoo Oromiyaa Godina Horroo Guduruu Wallaggaa keessatti argamti. Aanaan kun Aanota Godina Horroo Gudduruu Wallaggaa keessaatii tokko taatee

dhibbantaa toorba (%7) yoo ta'u, badda dareen ammo, dhibbantaa afurtamii sadii (%43) tu argama. Haaluma kanaan tempireecharri aanichaa inni xiqqaan digirii sheelsiyeesii digdamii lama (oC22), Inni guddaan digirii sheelsiyeesii soddoma (oC30) dha. Roobni baay'inaan Ganna kan roobu ta'ee, akkasumas Arfaasaas sirriitti ni rooba. Roobni inni guddaan miliimeetira kuma shan (mm5000) yoo ta'u, inni xiqqaan miliimeetira kuma lamaaf dhibba toorbaaf digdama (mm2720)tu argama. Walumaa galatti, waggaatti miliimeetira kuma toorba (mm7000) ol argatti. (Obbo Rabbirraa Fiqaaduu, 20/03/2010)

1.8.1 Qabeenya Uumamaa

Aanaan Amuruu lageen bishaana'oo hedduu qabdi. Isaanis laggeen kanneen akka Gaassas, Hangar, Walage, Qaccallu, Mooyyee, Gurraatti, Dar'o, Liibanoo, Malkaa Sadaniifi Qorsaa fa'i. Laggeen kunis jallisiifi bishaan dhugaatiidhaaf akkasumas, bashannanaaf kan oolan yommuu ta'u. Kana malees, horri Gonkaa hora hawaasni Oromoo Amuruufi kanneen biroo horii isaanii obaafataa turanidha. Horri kun uumamaan bishaan ho'aa lafa keessaa ol danfudha. Loon hora kana dhugan martuu ni gabbatu; ni babbareedu, ni cululuqu, ni furdatu. Aannanis sirriitti kennu. Akkasumas, horri kun akka qorichaatti namaafi beelladootaa ni fayyada jechuun himamee jira.

Gosootni biyyee faayidaa adda addaaf oolan Aanaa Amuruu keessatti hedduminaan argamu. Biyyeen kunniinis, dhibbantaadhaan yommuu ibsaman, biyyeen gurraachi dhibbantaa kudhan (%10), biyyeen suphee dhibbantaa shan (%5), biyyeen boorallee dhibbantaa digdamii shan (%25), biyyeen kootichaa dhibbantaa digdama (%20) tu keessatti argama. Akkasuma biyyeen loonii dhibbantaa afurtama (%40). Biyyeen kunniin faayidaa garaa garaaf oolu. Biyyeen gurraachi qonnaaf baay'ee mijataadha. Midhaan xaaffi sirriitti oomishuudhaaf gargaara. Biyyee kanas caalaatti akka toluuf gama aadaatiin tooftaalee garaa garaatiin misoomsu. Fakkeenyaaf, dallaa loonii lafa (biyyee) qotamurratti ijaaruun, loon akka dhoqqee isaanii achitti buusan taasisu. Dhoqqeen akkasitti yeroo dheeraaf walitti kuufamee ooyiruurra diriirfama. Yeroo murtaa'een booda ammoo keellaan sun lafa biraatti jijjiiramee ijaarama. Akkanumatti jijjiiruun biyyee baay'ee xaa'omsu. Adeemsi kunis ciicateessuu jedhama. Gama biraatiin ammo, huuba adda addaa ooyiruurra walitti qabuun gubanii daaraasaa ooyiruurra bittinsuun xaa'omsu. Biyyeen loomiis biyyee baay'ee gabbataa waan ta'eef gasa midhaan garaa garaa

oomishuuf kan ooludha. Akkasuma biyyeen booralleen ammoo bareedina manaaf akka qalamaatti gargaara.

Aanaa Amurruu keessatti biqiloota adda addaatu argama. Isaanis, faayidaa garaa garaaf oolu. Faayidaa isaanii keessaa tokko ijaarsaaf, qoraaniif, faayidaa meeshaalee mana keessaaf, Qorichummaaf, waaqeffannaaf haala qilleensa naannoo eeguuf fayyadu. Biqiloota kunniin keessaa beekamoon: Birbirsaa, Ichilmee, Meexxii, Waleensuu, Qolaadii, Odaa, Dambii, Waddeessa, Ejersa, Qilxuu, Bakkannisa, Koshommii, Agamsa, Simala, Doddota, Laaftoofi gaattiraa ...faatu jiru. Fakkeenyaaf, waddeessa yoo fudhanne bokkuun abbaan Gadaa qabatu waddeessa ykn Qolaadii irraa tolfama. Kanaafuu, ni kunuunsu; ni safeeffatu. Ichilmeen baala isaatu yeroo eebbaa qabatama. Ejersa irraa immoo, uleetu tolfama. Ejersi mukkeen kanneen biroorra caalaa jabina qaba. Birbirsii immoo, muka guddaa waan ta'uuf hin muran. Mukkeen kanneen akka qilxuu immoo, dameewwan hedduu waan qabaniif gaagura itti hidhachuuf mijatoodha. Kanaafuu, biqiltuuwwan kunniin hawaasa naannoo sanaa waliin walitti dhufeeny cimaa qabu.

Aanaa Amurruu keessatti bosona hedduutu argama. Isaanis kanneen akka: bosona hangar, gurraa loophoo, bosona dommee, bosona mooyyee, bosona liibanoo, bosona laga baddeessaa, bosona korma booraa, bosona goromtii, bosona gurraa garbii fi bosona laga jawwee tu jiru. Bosonni kunniin faayidaa hedduu qabu: Haala qilleensa naannoo sanaa tasgabbeessu, galma ykn bakka jireenyan bineensotaa ta'uufi madda qoraaniifi ijaarsaa ta'uun tajaajilu. Bosonni kunniin gama aadaatiin hawaasa naannoo sanaa wajjiin hariiroo ni qabaatu. Akka fakkeenyaatti, meeshaaleen qonnaafi hojiiwwan biroof barbaachisoo ta'an kanneen akka: gindii, hordaa, harqoota, daamacaa, muka gasoo, muka qottoo, muka gajamoo, muka haamtuu, muka eeboofi kanneen biroof kan oolan bosona kanneen keessatti baay'inaan argamu. Bosona kanneen keessa mukkeen gurguddoo kan akka baddeessaa waan jiraniif, namootni gaagura itti hidhatu. Kana qofaa osoo hin ta'iin, mukkeen kaanis daraaraa foolii urgaa'aa waan qabaniif kanniisa ofitti harkisu. Namootnis gaagura tolchanii damma ni oomishu. Namoonni kunniin gaagurtoota yookiin gaagurtee jedhamu. Damma kanarraatiis nyaatniifi dhugaatiin babbareedoo kanneen akka bookaafi daadhii ni hojjetamu.

Bosonni gurraa loophoofi bosonni dommee akka hawwata turiizimiitti fayyadu. Kanaaf bosona kanneeniif kanneen biroo ni kunuunsu malee seeraan ala hin qisaasessan. Bosona kanneen dallaa itti ijaaruufi biqiloota gasa garaa garaa dhaabuunis ni kunuunsu. Aanaa Amurruu keessatti bineensota hedduutu argamu. Isaan keessaas: Qeerramsa, Leenca Gadamsa, Boortee, Xirinyii, Osolee, Karkarroo, Booyyee, Bosonuu, Hilleesa, Waraabessa, Waangoo, Kuruphee, Weennii, Jaldeessa, Qamalee, Dhaddee, Waldiigessaafi kanneen biroo maqaa dhahuun ni danda'ama. Bineensota kanniiniif hawaasni naannoo sanaa ilaalcha garaa garaa qaba. Fakkeenyaaf, Leenciifi Qeerramsi ciminatti fakkeeffamu. Kanumarraa ka'uun jaarsoliin yeroo eebbisan 'Leenca Leenca qabe ta'aa' jedhu. Kana jechuun nama cimaa, jabaa ta'aa jechuudha. Akkasumas, amala bineensonni kunniin qaban kan namaa waliin walitti fiduun bifa sheekkoowwaniin ergaa barbaadan dabarsu. Bineensi kan akka Waldiigessaa immoo, ooyiruufi lafa midhaan irratti biqile iddoo hedduutti qofforuun midhaan waan balleessuuf hawaasni naannoo sanaa ilaalcha gaarii hin qabuuf; ni jibbama. Bineensonni kunniin baay'inaan bosona gurraa loophoo fi bosona dommee keessa jiraatu. Bineensota kanneenis namootni seeraan ala akka hin ajjeefneef eegumsi ni taasifamaaf. (Obbo Zalaalam Nugusaa, 20/03/2010)

1.8.2 Bakkeewwan Hawwata Turizimii

Iddoowwan hawwata turizimii ta'an aanaa Amurruu keessatti ni argamu. Isaanis, kanneen akka: Holqa Eegoo, Gophoo Quluu, Holqa Goree, Holqa Kotomboo, Dhagaa Qeerroo, Odaa Naffuroo, Holqa Dhugumaa Bongaasee, Dhagaa Uraa Shamaxi, Bosona Gurraa Loophoo, Holqa Duuressaa Sanyii, Dhagaa Walbaataa Agamsaa, Bosona Dommee, Dirree Waraanaa Agamsaa Hora Gonkaa, Dhagaa Mooyyee, Tulluu Sammoofi kanneen biroota. Kanneen armaann olitti eeraman keessaa muraasa isaanii armaan gaditti ibsamanii jiru.

1.8.2.1 Dhagaa Mooyyee

Dhagaan mooyyee Godina Horroo Guduruu Wallaggaa Aanaa Amurruu Ganda Xombee Dangaab naannoo Kombeetti argama. Dhagaan Mooyyee aanaa Amurruu magaala Oborraa irraa fageenya kiloomeetira (6km) irraa fagaatee kan argamudha. Akka qorannoo seenaa jaarsolii ibsutti dhagaan mooyyee bara hachuuccaa sirna nafxanyaa kombee irratti hojjechiisanii uummata ittiin dararaa turan jedhanii ibsu. Dhagaan Mooyyee kun yoom

akka hojii eegalameragaan qabatamaan yoodhibellee bara sirna gita bittaa nafxanyaa keessatti namichi maqaan isaa ftiaawraarii “Isheetee Boonaa“ jedhamuun bakka bu’aa nafxanyaa ta’uun kombee irratti gitabittaa isaa diriirsuun uummata naannoo kanaa irratti ittiin hacuuccaa guddaa geessisuun dhagaa mooyee kana hojjechiisuun midhaan adda addaa kan akka Boqolloo, Garbuu, Ashaaroo, Biqila, Geeshoofi kkf osoo walirraa hin kutiin hal’kaniifi guyyaa tumsiisaa turani jidhama. sababiin isaas motorri midhaan daaku waan hin jirreef ta’uu isaa seenaan Jaarsolii irraa qoratame ni ibsa. Haaluma kanaan osoo jiranii bara 1933 ti erga waraanni Gooree tasifamee booda namooni lola sanarrtti hirmaatanii deebi’an uummata naannoo sanaa qooddatanii hanga mootummaa Hayilesilaaseetti bulchaa akka turan ragaan waajjira Aadaafi Turizimii irraa argame nihubachiisa. Qorataan naannoo sanatti argamuun daawwanaa taasisen dhagaa mooyyee bakka midhaan itti tuman boolla lama kan qabuufi tokko tokkoon isaani saantimeetira jaatamaa hanga tobaatamaa kan bal’atan yoota’u gadifageenyi isaa saantimeetira jaatamaa hanga jaatamii shani kan ta’an yoota’u qorataan bakka sanatti argamee akka daawatetti bakki hawwata turizimii kun eegumsiifi kunuunsi taasifamaa jiru xiqaa ta’uu hubateera.

FAKKII 2: Suuraa Dhagaa Mooyyee qorataan gaafa guyyaa 28/09/2010 Ganda Xombee dangaabitti argamuun kaafate.

1.8.2.2 Gophoo Quluu

Gophoon Quluu yookiin Holqi Quluu aanaa Amurruu ganda Goobuu Sirbaa keessatti kan argamu ta'ee, magaalaa guddoo Aanaa Amurruu kan taate Oborraa irraa fageenya kiilomeetira kudha shanirratti argama. Holqi kun sirna nafxanyaafi Faashistii Xaaliyaanii ofirraa faccisuuf hawaasni naannoo sanaa holqa kana dahoo gadhachuudhaan itti fayyadamaa akka turan maanguddoonni tokko tokko ni himu. Holqi kun bakka ciisicha garaa garaa kan qabu ta'ee, Quluun goota lolaan baay'ee beekamaa kan mootii Naqamteefi Limmuu Morodaa Bakareedhaan ari'ee leeqatti galchedha jedhamee yaadatama jechuun himamee jira (obbo Taakkalaa Bakaree, 11/03/2010).

Aanaa Amurruu keessa beelledoota baay'eetu jiru. Isaanis, kanneen akka: loon gaafaa, kan jennu: sangaa, korma sa'aafi jabbii yoo ta'an; bushaayeen hoolaafi re'eedha. Kottee duudaan immoo kanneen akka: gaangee, fardaafi harreedha.

Akka odeeffannoon namoota irraa argame mul'isutti hawaasni Oromoo Amurruu beelladootaaf iddoo guddaa kan kennu ta'uu agarsiisa. Keessumaa looniifi fardeenii kabaja guddaa kenna; ni kunuunsas. Saawwan akka baay'inaan aannan kennaniif, sangaan akka sirriitti qotuuf marga kan akka: baallammii, migira, coqorsa, kusaayeeffii sambalaxa sirriitti magarsanii kaloo dheechisu. Bakkeewwan hanqinni kaloo jiru irraa gara bakkeewwan kaloon baay'inaan jirutti darabaa galchuutiin loon isaanii waldhaanu. Atalaafi bishaan ho'aa albuuda qabu, hora obaasuunis loon isaanii dhibeewwan adda addaarraa ittisu ykn ni yaalu. Haala kanaan faayidaa bal'aa loon irraa argatu. Oromoota Amurruu keessa jiraataniif faayidaan loonii inni olaanaan aannaniifi bu'aawwan aannanii kanneen akka: itittuu, dhadhaa, baaduu, ittoofi dhama irraa argachuudha. Faayidaa kana immoo qulqullinaan eeguudhaaf meeshaaleen aannanii kanneen akka: Oroboo, guchuma, buqqee, qabee, habuubbiifi kanneen biroo haalaan qoraasuun itti fayyadamu. Daran urgeessuuf ammo urgeessituwwan kanneen akka cilaattamoo dugunoo keessa kaa'u. Beelladoota keessaa loonitti aansuun hawaasa Oromoo Amurruu biratti bakka guddaa kan qabu fardeeni. Oolmaa baay'ee Oromoof ooleera jedhamee fudhatama waan ta'eef akka namaatti ilaalu. Keesumattuu yeroo roorroon Oromoo Horrootti baay'achaa ture, jaarrolee adda addaa keessatti gooticha beekamaa Abiishee Garbaa cinaa hiriiruudhaan kan roorroo ofirraa salphisaa turan fardeen horroo kan hin dagatammedha. Fardeen

yaabbatanii diina arii'anii waraanuufis ta'e baqatanii jalaa ba'uuf fardeen beelladoota hunda caalaa colleedha.Si'atoodha; daddafoodhas.Harrootnis midhaan itti fe'achuuf gahee guddaa qabu.Kanaafuu, kunuunsuun itti fayyadamu.

Gosti allaattiiwwan aanaa kana keessatti argamanii immoo, Quroo, culullee, shofee, gogorrii, makoodii (bullaallaa)fi sinbirroonni gosa adda addaa kanneen akka: cuquliisa, dimbiiccee, simbira halkanii, simbirroo seexanaa, jajjuu gomocooriifi risaan ni argamu. Oromoon allaattiiwwan kanniiniif ilaalcha adda adda qaba.Fakkeenyaaf, bullaallaan milkii gaarii qabdi.Yoo bullaallaan dhuftee naannoo balbala manaa teesse milkiinsaa gaariidha jedhu. Guyyaa sana galgala namni karaa deemeeru yoo jiraate guyyaa bullaallaan sun dhuftee balbala teesse sana ni dhufa. Yookiin immoo, keessummaa furdaatu dhufa. As irratti keessummaa furdaa jechuun nama furdaa osoo hin taane nama mana ofii dhufee hinbeekne jechuudha. Kanaaf bullaallaan ni jaallatamti. Cuquliisni immoo yeroo baay'ee naannoo loon jiruu waan hin dhabamneef akkasumas, bifa bareedaa waan qabuuf ni jaallatama. Cucuhiin simbirrootaa, iyyi handaaqqoo barii akkasumas shaakkisni gogorriis akka aadaa Oromootti bari'uu lafaa waan mirkaneessaniif hawaasni Oromoo Amurruu iddoo guddaa kennaaf. Sinbirri halkanii immoo foon ishee qorichummaaf ni oola, Hurunguun yommuu aaddu kan namini du'u ykn immoo fuulduratti gaddi jiraachuu ibsiti. Dhukkuba sinbiraaf qorichadha jedhama.(ObboTafarraa Amanuu, 22/03/2010).

1.8.3 Oomisha Hawaasa Aanaa Amurruu

Dinagdeen uummata Itoophiyaa kan bu'uureffate qonna irrattidha. Qonna yommuu jennu lafa qotuufi horii horsiisuu of jalatti hammata. Akkasuma dinagdeen hawaasa Oromoo aanaa Amurruu keessa jiraatanii kan inni irratti bu'uureffate qonna qotuufi horii horsiisuu irratti dha. Hanga ammaatti aanaa Amurruu keessatti lafti qonnaaf oolee jiru gara heektaara kuma kudha afurii (hek 14,000) ta'a. Lafa kanarratti midhaan gosa garaa garaa kan oomishamu yommuu ta'u, isaan keessaa kanneen gurguddoon: midhaan nyaataa, midhaan zayitaa, kuduraafi muduraadha. Midhaan nyaataa: xaafii, qamadii, daaguzzaa, boqqolloo, boloqqee, garbuu, atara, baaqelaa, mishingaa, ocholooniifi atara akuriifaatu oomishama.

Midhaan zayitaa: nuugii, Talbaa , saalixaafi goommanadha. Kuduraa fi muduraa: kaarota, hundee diimaa, raafuu, timaatima, moosee, qeexoo, shonkoraa, muuzii, kookii, loonii, qullubii adiifi diimaafaatu oomishama. Midhaan gabaaf oolan: bunaafi jirbiin baay'inaan oomishamu. Akkasumas, horii aannaniifi kaannisa horsiisuun, aannaniifi damma gabaaf dhiyeessuun baay'inaan ni jira. Irra caalaa yeroon oomishni qonnaa kun itti gaggeeffamu waqtii Gannaafi Arfaasaa ta'ee kan oomishamu irra caalaansaa waggaatti al tokkodha. Lafa qotuun alattis hawaasa aanaa Amurruu biratti horiin akka qabeenya guddaatti ilaalama. Keessumaa loon baay'ee horachuun hawaasa aanichaa keessatti kan baratamedha. Namni tokko loon hedduu horsiisee yoo dhibba guute 'ni dhibbise' jedhama. Garaacha loonii uffata; ayyaaneffannaatu ta'a. Namni garaacha uffate kun 'sooressa' jedhamee beekama. Hawaasa biratti kabaja guddaa qaba. Hawaasa aanichaa biratti garaacha uffachuun kan beekaman keessaa BashaneeGallabuu, Waqaree Kitilfi kanneen biro kan jiran ta'uu himamee jira.

Maddi galii (dinagdee) hawaasa kanaa inni biraa immoo daldalaafi hojii harkaati. Hojii qonnaafi horii horsiisuun cinaatti hawaasni aanaa Amurruu keessaa namootni tokko tokko meeshaalee adda addaafi shaqata garaa garaa baadiyyaafi magaalaa aanichaa gidduutti daldalu. Hojiiwwan harkaa kan akka: sibiila tumuu, suphee dhahuu, gogaa duuguu, gaagura dhahuu, hojii hodhaa, meeshaalee qonnaa, meeshaalee mana keessaafi kan biro hojjechuun galii garaa garaa argatu. Walumaa galatti, dinagdeen hawaasa aanaa Amurruu: horii horsiisuu, qonnaafi daldalarratti kan hundaa'eedha jechuun himamee jira (obbo Zalaalam Nugusaa, 23/03/2010).

1.8.4 Baay`Ina Uummata Aanichaa

Baay'inni uummata aanaa Amurruu baadiyyaafi magaalaa walumaa galatti kuma shantamii afuriifi dhibba lamaafi afurtama (54,240). Kana keessaa dhiirri baay'inaan kuma digdamii toorbaafi dhibba afur (27400) fi dhalaan kuma digdamii jahaafi dhibba saddeetiifi afurtama (26840) ta'antu aanaa kana keessa jiraata. Baay'ina uummataa hanga kana keessaa uummatni Oromoo dhibbantaa sagaltamii saddeet (%98), sabni Amaaraa dhibbantaa tokko qabxii saddeet (%1.8) yoo ta'an, dhibbantaa duwwaa qabxii lama (%0.2) immoo saboota Gumuzidha. Sabootni kunniin hundi lafa bal'inaan heektaara

kuma dhibba tokkoofi kudha afuriifi dhibba sagaliifi shantamii lama (hek 14,952) bal'atu keessa jiraatu jechuun himamee jira (Obbo Rabbirraa Fiqaaduu, 24/03/2010).

1.8.5 Aadaa Hawaasa Aanichaa

Aanaa Amurruu keessa aadaa fuudhaafi heerumaa, aadaa wal gargaarsaa, aadaan nyaataafi dhugaatii, aadaa uffataa, aadaa jaarsummaa walii bahuu, aadaa hojii yeroo gaddaafi gammachuu waliin dabarsuun aadaa bareedaafi miidhagaa hawaasi aanaa Amurruu qabukeessaa isaan olaanaafi fakkeenyummaa qabanidha.uummanni aanaa Amurruu aadaa isaa kabajuun uummata seenaa isaafi eenyummaa isaa kabajuun beekamuuf hawaasa jaalalaan guutedha.keessumaa waliin jireenyaafi kan qabu waliin qooddatee buluu kan beeku uummata safuu oromoof eddoo guddaa qabudha. Aadaalee hawaasa kana tokko tokkoon akka armaan gadiitti ni ilaala.

1.8.5.1. Gadaa Naffuroo

Osoo sirni gadaa Naffuroo hin hunddeeffamiin hawaasni Oromoo Amurruu gidduu galeessa isaanii Odaa Bulluq godhatanii sirna gadaa Bulluqiin akka bulaa turan abbootiin seenaa ni dubbatu.Sirni Gadaa Bulluq ilmaan Jaawwiif sirna ittiin bulmaata isaanii akka ta'e odeeffannoon argame niibsa Ilmaan Jaawwii kanjedhaman Giddaa, Amurruu, Limmuu, Eebantuu, Jimmaa, Guduruu, Horroo, Gudayyaafilluudha. Salgan Jaawwii kun duudhaafi amantaa isaanii sirna Gadaa Bulluqiin gaggeeffataa akka turan ni beekama.

Akka odeeffkennitoonni jedhanitti sababa bayy'ina uummataafi dhiphina lafaa irraa kan ka'e ilmaan Jaawwii Angar gama jiraatan keessattuu Eebantuu,Giddaafi Limmuu wiirtuu Gadaa Waajjiitti yoo hundeeffatan Amurruu Gadaa Naffurootti akka hundeeffatan himamee jira. (obbo Taakkalaa Bakaree, 10/05/2010)

Sirna Gadaa Naffuroo ergahundeeffamee giddugaleessa galateeffannaa, dhibaaffannaa, kadhannaafi sirna ittiin bulmaata Uummata Oromoo Amurruu ta'ee tajaajiluu akka jalqabe maanguddoonni argaa dhageettii dheeraa qaban ragaa bahanii jiru.Sirni Gadaa Naffuroo kaniinni kabajamu Arfaasaafi Birraa akka ta'eefi dhalootaa dhalootatti hanga bara 1948 ti kabajaa turaniiru. Bara 1948 tittis bakka kabaja ayyaana irreeffannaa malkaa Dar'oo

jedhamutti kabajamee dhaabbatee ture. Sababiin isaas sababa mootummaa abbaa irree Hiyilessillaaseen akka hin kabajamne dhiibbaa taasiseera.

Waggaa dheeraan booda Sirni Gadaa Naffuroo bifa ho'aan kabajamuu kan eegale bara 1998 tii asitti deebi'ee bifa haaraan kabajamuu eegalee jira jechuun (Abbaa gadaa Nagaraa Wayyeessaafi obbo Taakkalaa Bakaree , 10/05/2010) himanii jiru.

1.8.2.1.1. Argamaafi Hiika Mallattoo MukaOdaa Naffuroo

Odaan Naffuroo kan argamu bulchiinsa mootummaa naannoo Oromiyaa Godina Horroo Guduruu Wallaggaa Aanaa AmuruuGanda Naffuroo keessatti argama. Odaan Naffuroo magaalaa gudditti Oromiyaa Finfinneerraa kiloometira dhibba afuriifi kudhan ,magaalaa gudditti Godina Horroo Guduruu wallaggaa irraa kiloometira jaatamii saddet, Aanaa Amuruu magaala Oborraa irraa kiloometira sadii kallattii dhihaan ganda Naffuroo jedhamtutti argama.

Akka Maanguddoonni himanitti mukti odaa sirna Gadaa Naffuroo jalatti kabajamu isa yeroo ammaa kana jiru miti. Odaan Naffuroo inni yeroo durii akaakileefi abaabileen isaanii Sirna Gadaa jalatti kabajatan hundee tokkoon lafaa ka'ee mataa isaarratti dameewwan adda addaatti dagaagee kan dhaabbatudha. Akka isa amma jiru kanaa hundee sadiin lafaa ka'ee mataa isaarratti walitti dhufuun tokko ta'uun dameewwan adda addaatti dagaagee jiru kanaa akka hin taanee maanguddoon himamee jira.

Odaan durii kunumurii dheeraa jiraachuurraan kan ka'e dulloomee jige. Odaan kun jigus hiddi hiddi muka kanaa osoo hin badiin gufuun isaa iddoosaa hin gadhiisne .Oromoon *“Iji baddus iddoon ijaa hin baddu.”* Jedhee makmaaku sana mukti kun dulloomee kufus gufuun isaa hin bandne.

Yeroo booda gufuu mukaa kanarratti mukti biroon “Gatamaa” jedhamu biqile. Gatamaan muka jabaataa hin taaneefi yeroo baay'ee muka biroorratti kan biqiludha. Akkuma suuraa armaan gadiirratti argamu dame isa gufuu Odaa duraaniirratti biqilemalee hundeen lama mataa mataa isaanii danda'anii biqiluudhaan mataarratti sadanuu walitti dhufanii tokkota'uun dameewwan adda addaatti dagaaganii jiru.kun immoo, uumama ajaa'ibsiisaa ta'edha. Waa'een odaa duraanii sun dulloomee kufuufi gatamaan sun irratti biqiluun

Odaan Naffuroon uumama addaa ta'uun isa waan raajiidha Hawaasni naannichaa hiika mallattoo kennuuf niqaba . Odaan Naffuroo hidda dhaloota ilmaan Amuruu fakkeeffama. Amuruu ilmaan sadii hore. Isaanis: Haleeluu, Sooddoofi Beeradha. Haati ilmaan kana sadan deesse Dhiibbii jedhamti. Ilmaan kun sadanis ilmaan sadii sadii horani. Haleeluun: Hoolee, Fuliyyee Bili hore. Soddoon: Dooyyoo, Ittayyaafi Igguu hore. Beera immoo Baarii, Haannoofi Xuuquu hore.

Kanaafuu, Mukni Odaa Naffuroo kun hawaasa naannichaa biratti dhaloota ilmaan Amuruun fakkeeffama. Miilli sadan odaa kanaa bargaanfatee dhaabbachuun isaa ilmaan sadan Amuruu Haleeluu, Sooddoofi Beeraan fakkeeffama. Walitti dhufee mataarratti tokko ta'uun isaa sadanuu ilmaan abbaa tokkoo ta,uu agarsiisa.Odaan kun deebi'ee mataarratti immoo dameewwan sagalitti dagaagee argama. kun immoo ilmaan sadeen Amuruu ilmaan sadii sadii horanii ilmaan sagal qabaachuusaaniitiin fakkeeffama. Isaanis: Hoolee, Fuliyyee, Bili, Dooyyoo, Ittayyaa, Igguu, Baarii, Haannoofi xuuquudha.Kanaafuu, dameewwan saglan mataarratti dagaagaan kanneen saglan Amuruu bakka bu'a jechuun ibsanii jiru. (A/G obbo Nagaraa Wayyeessaafi obbo Taakkalaa Bakaree, gaafa guyyaa 20/05/2010)

Walumaagalatti, Uumamni muka odaa Naffuroo kun uumama dinqisiisaa waan qabuuf hawaasa naannichaan baay'ee kan safeeffamudha, Akkasumas yeroo ammaa kana Godina Horroo Guduruu Wallaggaa keessatti akka bakka hawwata Turizimii tokkootti daawwatamaa jira.

1.8.5.2 Aadaa Fuudhaafi Heerumaa

Kaadhimmannaa – walii galtee warra gurbaafi warra intalaatiin kan gaggeeffamu ta'ee, kan gurbaafi intalli fedhii warraa irratti hundaa'anii waalfuudhanidha.kun yeroo baay'ee fedhii maatii lamaanii giddugaleessa godhachuun kan gaggeefamu kan maatiin ulaagaa mataa isaaniin dhala isaaniif kaadhimani fuusifatanidha.

Aseennaa- Gosti gaa'elaa kun dargaggeessichis ta'ee maatiin isaa utuu hin beekiin fedhii shamarrattii qofaarratti hundaa'uun kan raawwatudha. Shamarreen tokko utuu abbaa manaa hin argatiin ykn utuu hin heerumiin yoo turteefi umuriin ishee akka aadaa hawaasa keessatti dhalattetti yoo heeruma irra darbite haftuu jedhamuu jalaa miliquuf kan isheen

fedha isheetiin mana warra gurbaa barbaadde dhaquun akkanni ishee fuudhu gaafattudha. Nama barbaaddeefi kan ishee gitu filachuudhaan mana warra dargaggeessichaa dhaquudhaan qodaa bukoo qabatee haadha manaasaa seeraa ta'uudhaaf kan isheen labsitudha.

Hawwii: Hawwiin immoo yeroo gurbaafi intalli walii galanii ofuma isaanii wal fuudhan jechuudha. Kun yeroo baay'ee yoo gurbaan harka qalleessa ta'e gaggeeffama. Sababiin isaas, horii gabbara warra intalaaf kennu waan hin qabneefidha.

Butii: Butiin kan fedhii shamarrattii malee humnaan raawwatudha. Butiin kunis sababa lamaaf ta'a. Inni jalqabaa, dargaggeessichi shamarrattii fuudhuu barbaadee, sababa hanqina maallaqa irraa kan ka'e maatiin ishee akka hin fuune yoo didaniin kan inni dhoksaadhaan hiriyyoota isaa qindeeffatee butudha. Kana keessatti gurbaa qofaatu shamarrattii jaallate malee isheen isayyuu beekuu dhiisuu dandeessi.

Inni lammaffaan, lamaan isaaniyyuu (shamarreefi dargaggeessichi) wal jaallatanii maatiin ishee garuu sababa hiyyummaa, sanyii (qomoo)fi ogummaa dhabuusaa irraa kan ka'e yoo itti heerumsiisuu didan inniifi isheen walii galuun haala mijeeffatanii kan keessatti butiidhaan wal fuudhaniidha. Kunis akkuma aseennaa darbee darbee raawwata. Walumaagalatti gosootnifi adeemsi aadaa fuudhaafi heerumaa hawaasni Oromoo Amurruu bultii ittiin ijaaru kanneen oliitti ibsaman akka ta'e himamee jira. (Obbo Tafarraa Amanuu, 25/03/2010).

1.8.5.3. Aadaa Walgargaarsaa

Hawaasni Oromoo aanaa Amurruu karaa baay'eedhaan wal gargaaruudhaan waliin hojjetu. Aadaawwan walgargaarsaa maqaafi gosa garaagaraa qabaachuutin beekamu. Isaan keessaa daboo, daadoo, afooshaanfi maaldhibdeen hedduminaan beekamu.

Daboo: Daboo jechuun yeroo nama tokkotti hojiin baay'atee ofirraa fixuu dadhabu, mulluu affeelee, farsoo naqee, nyaata qopheessee nama waammata yookiin kadhata. Kana booda namootni kadhataman guyyaa kadhatamanitti deemanii hojjetuufii. Namoonni Kadhatamanis, hojii kadhatamaniifii sana raawwachuu kan danda'an humnaafi beekumsa hojichaaf malu kan qaban yoo ta'u, maanguddootaafi dubartoonnis

itti dabalmu. Yeroo baay'ee daboon kan kadhatamu, namni tokko qofaasaa ta'ee waan ariitiin hojjetee keessaa bahuu hin dandeenye tokkoof yookiin humnaafi dandeetii hojicha ittii raawwatu yoo dhaban kan tumsa human namaa gurmaa'ee hojicha isa raawwatu guyyaa dhaabbatee waammata. Daboon kan kadhatamus hojiiwwan kan akka ijaarsa manaa, qonnaa, haamaa midhaaniifi haamaa citaafaadha. Akaakuuwwan hojii kana keessaa humna qofa yookiindandeettiifi ogummaa qofa osoo hin taane, meeshaaleefi qabeenya garaa garaanis kan ittiin wal gargaaran ni jira jechuun himama.

Daadoo: Daadon yeroo tokko tokko “dugda” jedhamee waamama. Innis, namoonni naannoo tokkoo dabaree naqatanii yeroo waliif hojjetanidha. Dabareedhaan walirra naanna'uun wal gargaaru jechuun himamee jira. Kunis hojii isaanii qulqullinaafi baay'inaan hojjechuuf waan isaan dandeesisuuf hawaasa Amuruu biratti iddoo guddaa kan qabuufi walitti dhufeenyaafi jaalala isaanii kan cimsuufi karaa aadaa isaanii isa boonsaa kan isaan itti calaqisiisanidha.

Afooshaa: kun immoo namoonni naannoo tokko jiraatan walitti dhufanii bakka tokkotti qarshii walitti qabatanii gaafa rakkinaa, gaddaafi gammachuu walcinaa dhaabbanii kan ittiin wal gargaarani dha. Kun aadaa miidhagaa hawaasi aanaa Aamuruu qabu keessaa isa guddaa dha. Sababiin isaas hawaasi bakka jaalalaafi tokkummaa isaa itti mul'isuun sooreessii hiyyeessi wal cinaa dhaabbachuun isa rakkateefi miidhame kan isaan ittiin wal gargaaranidha.

Maaldhibdee: kunis mala aadaatiin walgargaaran ta'ee fakkeenyaaf, namni yookiin maatiin tokko yoo dhukkubsate, miseensa maatii keessaa namni yoo boqote, yoo mana hidhaatti adabamaniifi haadholiin yoo dahan sababa rakkinoota kana irraa kan ka'e lafa qotachuufi midhaan galfachuu irratti dadhabuu danda'u. Kanaaf hawaasni Amuruu rakkina walii furu. Malli kun akka daadoo dabareedhaan walirra hin naanna'u. Akkasumas, akka daboo abbaan rakkate gargaarsaas hin kadhatu. Kana malees affeerraa nyaataa buddeenaafi farsoo hin qabu. Yeroo baay'ee warri rakkate sun mulluu affeeluun namootaaf dhiyeessu. Akka qabeenya isaaniirratti hundaa'uun kan qabu farsoo naqee affeeruu danda'a jechuun himamee jira (Obbo Taakkalaa Bakaree, 26/03/2010).

1.8.5.6 Aadaa Araaraa

Odeeffannoo namootarraa argame akka mul'isutti Aanaa Amurruu keessatti hawaasni Oromoo karaa ittiin wal dhabdee hiiku ykn namoota waldhaban ittiin araarsu hedduu qaba. Isaanis: araara gumaafi jaarsummaadha.

Gumaa: Gumaa jechuun namni nama ajjeese tokko haala inni ittiin gatii dhiigaa baasuun maatii nama du'eefi Waaqatti araaramuudha.

Jaarsummaa: Jaarsummaan namoota waldhaban lamaan gidduu jaarsi seenee dubbiisaa qoratee, gamaafi gamanaan ilaalee madaalee haala ittiin nama balleessetti adabbii muruufi nama itti balleeffameen dhiifama gaafachiisuun walitti araarsanidha jechuun himamee jira.(Obbo Taakkalaa Bakaree, 25/03/2010).

1.8.6 Amantii Hawaasa Aanichaa

Ragaan waajjira A/T/Aanaa Amurruu irraa fudhatame akka mul'isutti Aanaa Amurruu keessatti amantiilee afurtu argamu. Isaanis, Waaqeffannaa, Pirootestaantii, Islaamaafi Ortodooksiiidha. Kanneen immoo lakkoofsa hordofoota isaaniitiin: Waaqeffannaan dhiira dhibbantaa toorba qabxii saddeet (%7.8), dhalaan dhibbantaa saddeet qabxii lama (%8.2), walii galatti dhibbantaa kudha sadii (%13). Hordofoonni amantaa Islaamaa immoo dhiira dhibbantaa kudha afur qabxii shan (%14.5), dhalaan ammo dhibbantaa kudha lama qabxii shan (12.5%) dha. Walumaa galatti, dhibbantaa digdamii toorba (%27) dha.

Hordofoonni amantaa Ortodooksii dhiira dhibbantaa kudhan (%10), yoo ta'u, dhalaan dhibbantaa kudha jaha (%16) walumaa galatti, dhibbantaa digdamii jaha (%26) dha. Hordofoonni amantaa Pirootestaantii ammo dhiira dhibbantaa digdamii tokko (%21) fi dhalaan dhibbantaa digdamii sadii (%23) walumaa galatti, dhibbantaa afurtamii afur (%44) akka ta'e ragaan argame ni mul'isa.

1.8.7 Afaan Aanicha

Keessatti Dubbatamu Ragaan W/A/T/Aanaa Amurruu irraa argame akka mul'isutti Aanaa Amurruu keessatti afaanotni sadiin ni dubbatamu. Isaanis: Afaan Oromoo, Afaan Amaaraafi Afaan gumuz ta'uu agarsiisa. Afaan Oromoon dhibbantaa sagaltamii saddeet

Boqonnaa Lama : Sakatta'a Barruu

Boqonnaan kun barruulee garaa garaa sakatta'uuratti xiyyeeffata qabxileen ijoon as jalatti dhiyaatanis barruulee yaadrimee cimsan sakatt'uu, barruulee yaxxina qorannoon kun bu'uureffate dhiyeessuufi hojiilee qorannoo isa kanaan walitti dhufan sakatta'uudha .

2.1 Yaadrimee Fookloorii

Bu'aan kallattii beekumsa tokko argamsiisuuf qabuufi daandii inni beektoota (hayyootatti) agarsiisuuf qaburratti bu'uureffachuun hayyuun Dorson, R ,(1972) jedhamu yaaxina fookiloorii jiran haala yeroo ammaa keessa fudhatama qabaniin bakka garaa garaatti qooda: ideology, contextual, historical-geographical ,historical-reconstructional, hemispheric, mass- cultural, functional, psychoanalytical, folk-cultural ,cross-cultural, structuralfi oral-formulaic kannneen jedhamanidha. Isaan keessaa kanneen muraasa qorannoo kana waliin demuu danda'an tokko tokko asii gaditti ibsamanii jiru. (Alamaayyoofi Alamituu , 2010)

2.2. Dameewwan Fookloorii

Dorson (1972:2) Firiwwaan fookloorii isa “Alaan Dandes“ bakka tokkotti barreesse Dorson immoo bakka gurguddoo afurittii qooduun ibseeti jira. Isaanis, Afoola (oral literature), Duudhaa hawaasaa (social folk custom) Meeshaalee aadaa (material culture) raawwii aartii hawaasaa (performing folk art) faa'aadha .

Haala Dorson fookloorii qoqqooduun itti ibse kana yoo ilaalu firii duudhaa hawaasaa jalatti qoricha aadaa (Folk medicine)Jilaawwan (Festivalsand celebations)bashannanaafi taphootaafi amantiileeduudhaafa'aof keessa qabu.

ፍቃደአዘዘ(1991:13)“ዶርሰን ባደተዉ መጽሀፍ ዉስጥ ሀገረ ሰባዊ ልማድ በምለዉ ክፍል ዉስጥ አራት ዐቢይት ርዕሰ ነገሮችን የምያትቱ መጣጥሶች ይገኛሉ። እነርሱም ፈሰትሻልና ከበረበክል (ከበራ) ጫዎታዎች፣ሀገረሰባው መድሀኒት እና ሀገረሰባዊ ሀይማኖትናቸዉ። “yaadumua kana deeggara .

2.2.1 Afoola

Hiika afoolaa irraa kaanee yoo ilaalu Afoolli firiwwaan fookloorii keessaa isa tokkodha fooklooriif hayyoonni adda adda haala gara garaa irraa ka'uudhaan hiika adda adda kenaniti jiru. Kanneen keessaa Birhaanuu (2009:13) , Ruth Finnegan (1970) Bukenye

(1994)fi Dorson (1970) waabeffachuun yoo ibsu “*As its name suggests the term oral literature refers to verbal art or traditional cultures usuallay composed orally and transmittied from generation by word of mouth*” jedha. Yaanni isaakun immoo afoolii akkuma maqaa isaa himamsa afaaniin dhaloota irraa dhalootattii kan darbu ta’uu isaa addeessa.kana irraa ka’uun,maalummaa afoolaa irratti hayyoota qorannoo taasisan keessa Okwephon (1992:3)yoo hiiku. “*Its simply means, literature delivered by a word of mouth.*” jechuun ibsa.Innis,afoolii og barruun afaaniin dhalootarraa dhalootatti kan darbu ta’uu isaa nutti mul’isa.

ዘራሁን (2009:20) gama isaatiin, maalummaa afoolaa yoo ibsu. “*ስነቃል በመናገር፣ በመተረት ወይም በመዘም በተወሰኑ ማህበራዊ አጋጣሚዎች ላይ የምክወን ቃላዊ ፈጠራ ስሆን የአንድ ማህበረሰብ ባህል፣ወግና ልማድ እንድሁም ታሪክ ማስተላለፍያ ና ልዩ ልዩ ክስተቶችን ና የህይወት መልካችን መግለጫ ክነጥብብነዉ፡፡*”

afoolli afaaniin kan dhihaatu ta’eeseenaa hawaasaa tokko aadaa,safuufi barsiifata hawaasaa tokkoo dhaaloota irraa gara dhalootatti kan darbu ta’uu addeessa. ፍቃደ(1991:11) akka ibsutti “*ስነቃል ዉስጥ የምክተቱት ቢቃላት አማካይነት በምፈጠሩት በተረት፣በለጅንድ፣በሚት ቢቃልግጥም፣በምሳሌያው ንግግ በእንቁፉልሽ፣ በእንክሰላንቲያ እና በመሳሰሉት ላይ እንደሆነ ፍንጭ ይሰጣል፡፡*”Afoolli afaaniin kan darbu ta’e, kan akka durdurii , hibboo, afwalaloo, memmeaksa , afseenaa,raagoofi kan kana fakkaatan of keessatti qabata .

Akka yaada kanaarraa hubatamutti afoolli miidhagina of keessatti kan qabu ta’ee jechootaan qindaa’uun afaaniin dhaloota dhaloota kan darbu ta’uu agarsiisa. Gurraan dhaggeeffachuudhaan qabiyyee afoola irraatti xiyyeeffachaa jechuun akka Andrzejewarki (1985:35)hiikuutti. “*It is an esuncial feature and works of oral literature that they communicate their contents through the sound waves produced by human spheech and Oorally perceived.*” jechuun ibsa. Bukenya (1994:7) yaaduma kana deeggaruun“ *Oral literature is like the wind (production of sound has some time to do with air)moving every where at the same time no particular audience binds it : It sticks and files away in the breath*”jedha. kuni kan Andrzejewski waliin yaada waldeeggaruudha .Haaluma kanaan beektoonni gara garaa yaada adda addaa irraa ka’uun kallattii gara garaatiin afoolli ogummaa karaa afaaniitiin dhaloota irraa dhaloota tti darbu ta’uu isaa irratti yaada kennu.Wanta as irraa hubatamu hubatamu afoolli dhaloota irraa gara dhalootaatti darbu keessatti gareen hawaasachiaa afaan beeku hunduugahee qabaachuu isaati. Hawaasni barreeffamatti

dhimma bahuun yaada isaafi aadaa isaa mul'isuuf carraa hin argamnne keessatti shoora olaanaa kan qabu afoola ta'uu isaati. Haaluma walfakkaatuun Dundes (1995:35) fi Birhanu (2009:17) yoo ibsan. *"Oral literature serves as a tool by which the unlettered Community of people give artistic expression to their deepest thoughts, feeling and concerns."* ta'uu ibsaniiru.

Afooli waa'ee Uummata tokko dhuftee (Origin) isaarraa kaasee haala inni amma keessa jiru qabu qabsiisuun waanta fuulduratti jiru argamsiisuun eenyummasaa qabee dhaaba. Afoolli Uummata Oromoos, Uummatuma Oromoo akka calaqqisiisu hin haalamu jechuun ibsa (Misgaanuu Gulummaa 2011:12)

2.2.1.1 Gosoota Afoolaa

Beekumsa dhaala namaa kam keessatti iyuu qoqqooddiin bu'uura qorannoo gadfageenyaan godhamuudha. Kunis kan miira keenyatti fakkaatu ykn kan cimina dandeetti sammuu irraa madde ta'uu danda'a. Fakkaattiin saayinsaawaa miti. Kanaafuu dagoggora loojikii Uumuu mala ta'es garuu gara qoqqooddii saayinsaawaan bira gahamutti fayyaduu danda'a. Gosoota Afoolaa ilaalchisee Finnegan (1970:12) akka ibsitutti, *"afoolli bakka lamatti akka qoodamu; isaanis kan bifa walalootiin dhyaatee miira namoota bashannansiisuufi kan bifa haloolootiin dhiyaatudha."* Jettee lafa keessi.

Fookloorii xiinxaluu keessatti, gosni mala miidhagina qooqaa gosichi keessoo isaan qabuun hiikama. kun ammoo afoolaafis ni hojjeta bal'ifnee yoo ibsinu garee kuufama hojii kalaqaa wal fakkeenya miidhagina qooqaan Uumamuti jechuu nama dandeessisa. Okpewho (1992:127-290) afoola Afrikaa yoo qoodu. Qoqqooddiin isaa keessaa bifaaleen muuziqaafi do'ii gosoota fookloorii raawwii jala galan jechuun bakka saditti qooda. Isaanis, sirbootaafi jechamoota raagoofi kanneen cimina sammuu mul'isani dha.

A) Sirbootaafi Jechamoota (songs and chants)

Kunniin walaloo jalatti ramadamu yeroo hedduu amala muuziqaa qabu. Meeshaalee muuziqaan hordofamu. Jechamoonni yeroo hunda miidhagina muuziqaaf qabu. Irraa deddeebiin hubachiisuu. Dubbiirraa addummaa qabu. Humnaa qabeenyaafi dubbiin aarii mul'isaniinis ni beekamu. Amala walaloofi dubbii jidduutti argamu, Dubbataan dhaggeeffattoota hawwachuufi sagaalee isaa cimsee dubbata. Dhaggeeffattoonni isayaada hin hiriin gurra itti qabani dhaggeeffatu. Sirbi amala muuziqaana qabaachuun

beekama. Dabalees, sochii qamaa dhaggeeffattoonni irratti hirmaatani tumsaniin hunda caalaa kan adda isa taasisu garuu sochii qaamaa hirmaattonni mul'isaniifi meeshaalee muuziqaan marfamuu isaati. Ergaaleen sirbaafi jechamoota hedduudha. kanneen keessaati, faaruu jaalalaa, ceephoo, lolafi du'a maqaa dha'uu dandeenya .

B) Raagoo (oral Narratives)

Sagalee addummaa hin qabneefi qooqa holooloon dubbatamu gochaalee seenessuu hedduu keessatti seenessaan akka barbaadetti dubbii jechamaafi sirba gidduu marmaaruu danda'a. Raagamtaan waantootaafi gochoota osoo addunyaan kun bifa ha'raa hin qabaatiin dura raawwatamn seenessa. Akka mulgeetaa (1999) ibsetti raagamtaan waantoota hundumaaf madda odeeffannoo akka ta'eefi aadaan barreeffamootaa osoo hin dagaagiin seenaan dhla namaa barreeffamaan osoo hin jalqabamin dura madda raga akka ta'etti ibsa . Dagaagina saayinsiifi teekinolojii osoo irraa hin qaqabiin dura amantaan , falaasamaatiin akaakuun mala jireenyaakan ittiin hiikoo argachaa ture raagamtaan ta'uu isaa odessa. yeroo ammaas kan guddinni Saayinsii hin qaqqabne raagamtaadhaan ibsama. Raagamtaan akaakuu hedduu qabaachuun ni danda'a. Isaanis ; Raagamtaa uumamaa (creation myth) Raagamtaa ergamoota (deity myth) fi raagamtaa gooban galeessa (hero myth) faadha.

Gosoota Seeneffamootaa

Seeneffamoota qooduun rakkoo ciimaa qaba. Qoqqooddiin kana duraa kanneen namfakkilee xiyyeeffataman jiru. Karaa kanaas seeneffama waa'ee namaa bineensotaafi waagotaa , maleekootaa jedhamuu danda'u. Bineensonni amala namaa waan qabaniif yeroo hedduu addaan baasuun ni rakkisa. Seeneffaamoota waaqonnifii malekonni qooda gudda keessatti qaban ni kabajamu. Itti hin qoosan, human qabu. Isaan kunniin akka durdurittii fudhatamu .

Qooddiin lammataa , dhimma isaan yaadamaniifi xiyyeeffata. Kunis haala ifaan ykn dhokataan waa'ee qabiyyee isaanii dubbata. Baayi'naan waa'ee amantiiti, dabaa, hameenyaa balaaleffatu ykn gaarummaa cimsu ykn dinqifatu .

Qooddiin sadaffaan , amala isaanii irratti hundaa’a.Fakkeenyaaf kan waanti humana hin qabne gowwoomsuu, joonjeessuun jalaa miliquu mul’isa. Yaanni namoota mari’achiisu murtoo malee xumuramus asitti ramadama .

Seeneffamaaleen seenaa waa’ee dhugaa ibsaniis ni jiru. Qoddiin araffaa waltajjii raawwiirratti xiyyeeffata. Isaan kanneenis, kan jaarsummaa, kan amaantii, kan adamoofi kkf dha.Isaan kunniin bifaalee gagabaabaafi sasalphaa qabu.yoo fayyadamuu barbaanne dhiyeenyatti isaan arganna yeroo gabaabaa keessatti akka feenetti fayyadamnee dubbii gabaabsiina .

Afseena

Afseenaan goorowwan seeneffamaa keessaa isa tokkodha. Afseenaan dhalootarraa dhalootatti darbaa kan dhufe karaa afaaniin. Afseena ilaalchisee Canonici (1996:85) akka hiikutti “.....*afantastic narrative of oral origin based on historical characters or events that lend it credibility. It amplifies these historical elements through the imaginary intervention of supernatural or preternatural beings,also adding folkloristic motifs,* ” jedha. Akka hiika kanaatti afseenaan gosa seeneffamaa ta’ee kan madda ka’uumsa bu’uureffatudha. Kana malees caacculee seenaan tokko qabuudha.

Walaloo Geerarsaa (Heroic Songs)

Afwalaloon keessaa walaloon geerarsaa hawaasa Oromoo keessatti baay’ee jaallatamaafi beekkamaadha. Keessattuu duratti abbootiin gootota ittiin kakaasuuf, faarsuuf, cimsuuf, gadhee ittiin qeequuf walumaagalatti gootummaa hawaasichaa ittiin eeganii tursiisuuf fayyadamaa turanii jiru. Amma amma garuu, keessattu geerarsi ajjechaa irraanfatamaa jira waan ta’eef akka dhalootatti dabru galmeessuun kunuusuun ykn waraabanii kaa’uun bira darbee barnoota ijoollee keessa galchuun artii Oromoo ammayyaa keessattis dabaluun faayidaarra oolchuun akka barbaachisu namoonni qo’annoo gaggeessan ibsanii jiru.

Weedduu

Hayyoonni adda addaa weedduu aadaatiif hiika garaagaraa kennu.Weedduun aadaa kan muuziqaafi haasawa of keessaa qabuudha. Weedduun amala muuziqaa qabaachuun beekama. Dabalees sochii qaamaa dhaggeeffattoonni irratti hirmaataniin tumsama. Kan

hunda caalaa adda isa taasisu garuu, sochii qaamaa hirmaattonni mul'isaniin marfamuu isaati. Kana jechuun immoo weedduun aadaa dameewwan afwalaloo kan yeroo dheeraaf jiraatu ta'ee, kan argamu, kan baratamu, hawaasaa keessatti kan ball'inaan argamuudha. Uummanni Oromoo weedduun akkaataa ittiin haadha, abbaa, lafa, biyya, fira, hiriyya, jaalalleefi lammii isaa faarfatu qaba. Haaluma kanaan weedduuf hiika garaagaraatu kennama. Yaaduma kana deeggaruun Beekaan, (2015:62) yoo ibsu “ *Faaruun jaalalaa namni tokko waan laphee isaatti dhagahame, keessa miira isaa ukkaamamee kan jiru tokko, fedhii qabu, hubannaa laphee isaa keessa jiru karaa ittiin of keessaa baasee dubbachuudhaan dhiphina jaalalaa keessaa aara itti galfatuudha* ” jechuun ibseera.

Weedduun karaa uummatni Oromoo barsiifata, duudhaa, amantaa, sirna waaqeffannaa, gaddaafi gammachuu isaa ittiin ibsatuudha. Karaa biraatiin immoo weedduun karaalee adda addaan dhiyaachuu nidanda'a. Innis namoonni nama jaallatan tokkoof jaalala nama sanaaf qaban ibsuuf haala hedduun itti gargaaramu. Walumaagalatti, weedduun nama jaallatan tokkoof dhiiraaf, dubraafi yookiin waan keessa isaanitti uumame tokko baasanii ibsachuuf weedduun shoora guddaa akka taphatu hubachuun kan nama rakkisuu miti. Weedduun damee afwalaloo ta'ee, kan hawaasni jiruufi jireenya isaa keessatti waan isa muudate ittiin ibsatuudha. Kana jechuun hawaasni tokko jireenya guyyuu gaggeeffatu keessatti gaddaafi gammachuu, jibbaafi jaalala, abdiifi hawwii, hiyyummaafi badhaadhina, gabrummaafi bilisummaa, obsaafi ilaalcha ofii qabu karaa ittiin ibsatuudha. Kanaafuu, dhimma jireenya isaa guyyaa, guyyaan weedduuwwan garaagaraa kan ergaa hedduu ofkeessatti haammatanitti fayyadamuun ibsata. Weedduun dalagaa keenya guyyaa, guyyaa keessatti faayidaa guddaa kan qabu ta'ee, isatti gargaaramnee fedhii waan tokko irratti qabnu kan ibsannu yoo ta'u, Finnegan(1976:242), yeroo hojii hojjennu, jaalanu, daa'imni dhalatu, akkasumas yeroo du'aas ni faarsina jechuun faayidaa weedduu ibsiti. Kunimmoo, weedduun haala garaagaraa keessatti sochii namoonni jireenya isaanii gaggeessuf godhan keessatti faaruun dhiibbaa geessisuu ni danda'a. Uummanni Oromoos baroota hedduuf kan ittiin jiraataa tureefi beekamu safuufi duudhaa sabichaa kan bu'uureffate aadaa fuudhaafi heerumaa keessatti gosoota weedduu hedduu fayyadamaa tureera. Qaama adda adda afoolli qabu keessaa tokko weedduudha. Weedduun ogafaan keessatti dhiyaatu immoo afwalaloodha. Afwalaloon hawwaasa dubbisuu ykn barreessuu hindandeenyeen yookaan danda'uun weedduun qindeeffamee

afaaniin darbuudha. Oromoon karaa weedduu isaatiin wanti inni hin ibsanne hinjiru. Dhimmoota adda addaa irratti yaada kennuufis ta'e tajaajila adda addaa itti ba'uufis, Yaada kana Finnegan(1970:270) yoo ibsitu, *"Songs can be used to report and comment on current affairs, for political pressure, for propaganda and to reflect and mould public opinion"* kana jechuun weedduun dhimma yeroon walqabate, dhiibbaa siyaasaa, kaka'uumsaafi ilaalcha hawaasaa ibsuuf kan fayyaduudha.

2.2.1.2 Faayidaa Afoolaa

Qorannoon afoolaa ardii Afrikaa akka lakkoofsa warra Awurooppaatti jaarraa 19ffaa keessaa jalqabuusaa Finnegan(1970:27)ibsitetti.Afoolli akka barruuwwan yookiin seenaawwan kanneen biroo nama dhuunfaan hin waamaman garee hawaasa tokkon waamamajetti.Faayidaa afoolaa ilaalchisee Bascom (1965) yommuu ibsu afoolli faayidaa gurguddoo afur qaba. Isaanis barsiisuuf cimsuuf miliquuf to'achuuf jechuun ibsee jira .

2.2.2.Duudhaa Hawaasaa (Social Folk Custom)

Gooroo fookloorii Oromoo keessaa duudhaa hawaasa Oromoo (social folk custom) ilaalchiisee waan hedduu arganna. Fakkeenyaaf oromoon amaantii inni gaggeessu maalakka fakkaatu, duudhaafi safuu hawaasaa kabjuufi dhalootaa gara dhalootatti akka barbaadu barsiifata hawaasa iddoo adda addaatti beekaman kabaja ayyaana adda addaa kan akka irreechaa , masqalaa , ateetee, hammachiisa,sirna Gadaa,gumaafi dorgomiilee adda addaa keessaa kan akka dhagaa Qeerroofi kkf gooroo kana jalatti qo'atamuu danda'u.Fakkeenyaaf Waaqeffannaa uummata oromoo yoo ilaale waa'ee waaqeffannaa hunda himaniis barreessaniis hin fixan.Waaqeffannaan waa guddaadha.Dhugaa waaqaati.Akka afoola uummata oromootti waan Waaqaa immoo waan hunda dubbatanii fixuun hin danda'amu.Dubbatanii yookaan barreessanii fixuunis humnaafi dandeettii,akkasumas,ga'umsaafi beekumsa ammasii eenyu hin qabu.Waaqeffannaan waan namni tokko qoratee ykn xiinxalee barreessee teessisu miti.Jechi waaqeffannaa jedhu kun dhiyoo keessa kan baafameedha malee dur waaqeffannaan amantii duudhaa jedhamee beekama.Amantichi waan hunda caalaa waaqa ofitti aansa.warri amantichaan bulanis waaqa ofitti aanfatu. Kana irraa kan ka'e jechi waaqeffannaa jedhu jechoota

lama, Waaqaafi amanana irraa uumame. jechatu maqaa walii galaaf uumame malee amantiitti kan haaraa uumamee miti. meeqa meeqa hojjetanii halkanii guyyaa jilbeeffatanii waaqa kadhachuurra, dhugaa hojjetanii jiraachuun filatamaadha. Waaqeffannaan akka dhugeessutti waaqni dhugaa ni jaalata. Dhugaanis ilmoo waaqaati. kanaaf namni dhugaadhaaf falmuufi dhugaa dubbatu waaqa birtti jaalatamaadha.

2.3. Aartii Duudhaa

Uummatni addunyaa kanaa martuu aartii duudhaa mataa isaa ni qaba. Artiin duudhaa kun ammoo uummata addunyaa kanaa mara bira yoo jiraatellee aadaadhaan daanga'a. kan uummata tokko biratti shaakalamu uummata kan biraa biratti shaakalamuu dhiisuu ni danda'a. Garuu, artiin duudhaan kun akkaataa raawwii isaatiin adda adda yoo ta'ellee kaayyoon isaa tokko. Inns, jabeenya qaamaaf, haala naannoo walbarsiisuuf, shaakala lolaaf, dandeetti madaaluufi kanneen kana fakkataniif ni ta'a. Bob Davisfi warri biroo (2000:1) akka barreesanitti *"Sport is universal in the sense that every country practices it and yet it doesn't always take the same form in each country.....sport reflecting the culture to which it belongs and therefore, it also reflect cultural variation"* Akka yaada armaan olii kanarra hubatamutti, ispoortiin kan waliiniiti. Biyyi kamuu ni shaakala ta'us, biyya hunda keessatti haala wal fakkaatuun hin raawwatamu. Artiin duudhaa uummata keessatti argamu sana calaqqisiisa. Kanaafuu, garaagarummaa aadaa mul'isa. Yaadni kun kan ibsu artiin duudhaa uummata kamuu keessa jiraachuu isaati.

Akkasumallee aartii duudhaa dhaan daanga'uufi aadaa uummata keessatti argamu sanaa calaqqisiisuu danda'uu isaa hubanna. Kun ammo kan nu agarsiisu Dhagaan Qeerroos akkasuma aadaa uummata Oromoo naannoo sana jiraatuu calaqqisiisuu danda'uu isaati. Narendra K. (2000:1) akka ibsutti, *"There is a documentary evidence that a game or skill building exercise involving kicking a ball into small net, was used by Chinese military during Han dynasty around second and third centuries B.C"*. Akka yaada armaan olii kanarraa hubatamutti taphi yookaan shaakalli jabeenya qaamaa kanneen akka kubbaa dhiitanii saaphana xiqqoo keessa buusuun, dhaloota Kiristoosiin dura jaarraa lammaffaa (2) fi sadaffaa (3) keessa yeroo mootiin Chaayinaa Qomoo Han jedhamu bulchaa turetti taphatamaa ture. Kun kan nu agarsiisu yeroo duriyyu artiin duudhaa Chaayinaa

keessatti jabeenya qaamaaf gargaaraa turuusaati. Akkasuma Dhagaa Qeerroo fudhannee yoo ilaalle gosoota aartii duudhaa jabeenyaafi ijaarsa qaamaaf gargaaran keessaa Oromoo aanaa Amurruu birattis bakka guddaa kan qabudha.

Coaklay (phd) (2001:58) akka ibsetti, *“Events of sport based on the interest of young male. They consisted primarily of warriors sport, such as: chariot racing, wrestling and boxing, gaveling and discuss throwing”*. Akka yaada armaan olii kanarraa gochawwan aartiin duudhaa fedhii dargaggootaa irratti hundaa’anii taphataman ni jiru. Isaanis, tapha jalqaba waraanaa kanneen akka dorgommii chariyootii, wallaansoofi harkaan wal dhahuu, darbannaa eeboo fa’a jechuun ni hiikama. Kun kan ibsu osoo lolatti hin deemiin yookaan lolaan dura shaakallii aartiiduudhaa adda addaa akka godhaman nu hubachiisa. Akkasumas, Dhagaa Qeerroo yoo fudhanne osoo gara lolaatti hin bahiin dura aartii duudhaa ittiin dandeettii ofii madaalanidha.

Adamfi Muusaa (2011:116) *“Dhalli goduu keenyaa gadaa kuusaa, raabaadoorii, jiran hunduu darbaafi tumataan, yaabbii fardaatiin qoramuun ilaalamuu qabu,”* jedhanii ibsaniiru. Akka yaada kanarraa hubatamutti, sirna gadaa keessatti namni tokko aartii dudhaa kanaan sadarkaa uummanni dargaggummaa isaatti qoramee leenji’uu akka qabudha. Erga leenjii kana fixee nama guutuu ta’ee gara sadarkaa itti aanuutti ce’a. Dhagaa Qeerroos yoo ilaalle ammoo uummanni naannawa sanaa dargaggoota hin fuudhiin walitti qabuun dorgommii kanaan erga qoranii ilaalanii booda gara lola fardeenitti ceesisu.

2.4. Maalummaa Meeshaalee Aadaa

Meeshaaleen aadaa fedhii qabatamaa namootni waantoota aadaafi hawwsumma ilaalcha adunyaaf qaban kan miidhagina ittiin ibsaniifi dandeettii uumuu isaanii kan ittiin ibsatan taasisuuf wanta ijaan argamuufi qabatamaan bakka bu’uudha. Meeshaaleen aadaa kan hawaasi tokko jiruufi jireenya isaa keessatti ittii dhimma bahuufi jireenya isaa waliin walitti dhufeenya guddaa kan qabuufi tajaajila adda addaa hawaassaf kan kennuufi jiruufi jireenya isaa keessatti bakka olaanaafi guddaa kan qabudha. Meeshaaleen aadaa hawaasi eenyummaa isaa kan ittiin calaquisiisu tajaajila garaa garaaf kan itti fayyadamu waan ta’eef eenyummaa hawaasa isaa waliin kan hidhata cimaa qabudha.

2.4.1. Faayidaa Meeshaalee Aadaa

Aartiin duudhaa faayidaa hagana hin jedhamne qaba. Leellisaa(6413) akka ibsutti, uummanni Oromoo dur dirreetti ba'ee farda yaabbatee siikee yookaan muka sorooroo yookaan shorooroo irraa tolfamu qabatee ari'ee fardeenii fi eeboon akkamitti akka diina waraanu muka wal irratti akka shaakalu ibsa. Kun ammoo kan agarsiisu uummanni Oromoo osoo gara lolaatti hin bahiin dura cimina isaa wantoota yeroo lola sanaan wal fakkaataniin wal qoruufi wal madaaluun shaakala fudhachuu isaanii ilaala. Kana malees, duraan dursa osoo gara lolaa hindhaqiin wantoota naannoo isaaniitti argamaniin dandeettii horatu. Dirribii(2009:214) yoo ibsu, “*Dardaroonni sadarkaa gadaa foollee keessa jiran adamoo adamsuu, arba gaaduu, bineensi akka horii hin nyaanne ittisuu, horii darabaa galchuu, barumsa waraanaa, eeboo darbachuu, gaachanaan faccisuu, bishaan daakuu, fardaan loluu baru,*” jedha. Kun ammo kan ibsu, akka aadaa Oromootti dargaggeessi tokko osoo gara lolaa hin dhaqiin dura haala waan sanaan dura jiran kan akka eeboo darbachuu, bineensa adamsuufi kan kana fakkaatan shaakaluu akka qabudha. Dhagaan Qeerroos, akkasuma Oromoota Amuruu biratti wanta dargaggeessi tokko osoo lolatti hin bahiin dura ittiin cimina horatu keessaa isa tokko ta'uunsaa kan hin haalamnedha. Luba Fiixee (2005:177) akka ibsetti,

Geengoon otuu konkolaataa jirtuu ogummaa ittiin waraanan akka baran, bara durii eeboodhaan wal waraanu waan ta'eef utuu inni fiiguu akka itti waraanan kan nama barsiisudha Bara durii fardaan waraana dhaqu, arba, gafarsa, leenca ajjeesu. Yeroo baqqoo bu'an fardaan fiiganii ajjeesu. Kanaaf utuu bakka waraanaa hin dhaqiin dura naannoo jiranitti ulee hofaatiin yookaan hoofiin wal waraanuudhaaf walduraa boodaan faradoo kaachisanii dursanii akkaataa waraanaa wal irratti shaakalu.

Akka yaada barreessaa kanaatti, fagootti osoo waan tokko fiigaa jiruu darbatanii waa waranuu baruufi osoo waraana hin dhaqiin uummatni Oromoo akkamitti akka waraana wal shaakalsiisu dubbata. Kana jechuun namni tokko osoo naannoo isaatti hin shaakaliin; akkasumas cimina isaa hin agarsiisiin akka gara lolaa dhaquu hin dandeenye ibsa.

Yaaduma kanaan wal qabatee Bassi M. (2005:61) Akka ibsutti “Dargaggeessi osoo gara leenjii birootti hin ce'iin dura. Loon fudhatanii dirqama ji'a ja'aaf darabaa deemuun

yeroo loon fuudhatanii deeman sana leencaafi bineensa irraa ittisuun akkasumas leenca,gafarsafi arba ajjeesuun gootummaa isaanii mirkaneessuun akka aadaa booranaatti foora bahuun dirqama ji'a jahaa xumuruun diina akka injifateetti ilaalama. Kun immoo gootummaa isaaniif beekamtii kenna. “

“Going to fora is a harsh, formative, expensive and gives, the boys the possibilities of performing the recognized act of bravery; such as, killing an enemy, an elephant, a buffalo or a lion which are held in such steam in Borena. Going to fora is means that they have to defend their cattle from wild animals and enemy raids themselves,”jedha.

Akka yaada kanaatti uummanni naannoo Booranaa osoo gara waraanaa hin dhaqiin dura haal-dureewwan jiran hunda keessa darbuufi achi keessatti ammoo ciminaafi gahumsaan keessa darbuu qaba.Yaada isaas deemsaa Oromoon Booranaa gara fooraatti godhuun wal qabsiisee hima.

2.5. Yaaxina Faayidaa (Functional Theory)

Akka yaaxina kanaatti fookilooriin faayidaan inni uummataaf qabu maali ?isa jedhu ilaaluun hundarra murteessaadha yaada jedhutu olaantummaan mul'ata. Yaaxinni kun kan bu'uure barataa Melville Herskovits, kan ta'e nama William Bascom (1965) jedhamuuni. Akka yaada Bascomitti aartiin mallattoo “ *Oralart* “ jechi isaa akka ijaarsa kalaqaatti hawaasa tajaajuu, walitti fiduu, aadaa giddu galeessmmaan akka ijaaramuuf gargaara. Akka yaaxina kanaatti fookilooriin tokkofaayidaa isaatiin geggeessamuu qaba.Kanaafuu, namoonni afoolatti gargaaraman hundi haala barbaachisummaa isaa hubatanii yookiin faayidaa isaa irratti hundaa`anii akka itti fayyadamaniif kan carraa kennudha. Yaaxinni kun faayidaan aadaa hawaasaa kan hawaasichaan raawwatamu maaliif akka isaan gargaaru xiinxaluudhaan kan ibsudha. Fooklooristoonni yaada kana deeggaran hayyuuleen, Sims and Stephens (2005:174-175) yaaxina faayidaa yeroo ibsan, yaaxinni kun fooklooriin hawaasa saniif faayidaa maal akka qabu kana keessatti ilaaluudha jedhu. Isaanis hawwaasa barsiisuu, aadaa kunuunsuu,jijjiirama amalaa fiduu,tokkummaa hawaasa cimsuufi Waan kana fakkaataniif fayyada. Akka daayeessa kanaatti afoolli tokko faayidaa isaatiin ala yoo ilaalame hiika qabaachuu hindanda`u. Qu`annoon afoolaa gama faayidaa isaatiin geggeessamuu qaba.

2.6 Yaaxina Aadaa Hawaasaa (Folk Custom Cultural Theory)

Kaayyoon isaa “ waantoota hawaasan uumaman xiyyeeffanno argachuu qaba “ jedhu. Kunis, faayidaan isaa waan aadaa, duudhaa faayaa aadaa, akkasumas waan durii irra deebi’anii aadaafi duudhaan hawaasa akka cimu taasisuudha. Walumaagalatti , kaayyoon isaa aadaa (duudhaa) ittiin xiinxaluudha.

2.7 Walsimanaa yaaxinaalee Qorannoo Fooklooriifi Mata Duree Qorannichaa

Yaaxinni Faayidaa fooklooriin tokko faayidaa inni qabu maali ? kan jedhu ilaaluutu hundarra murteessaadha. Kunis aadaan hawaasaa kan hawaasichaan raawwatamu maaliif akka isaan garagaaru xiinxaluudhaan kan ibsudha. Isaanis, barsiisuuf jijjiirama amalaa fiduu, tokkummaa hawaasaa cimsuufi kkf fayyada. Yaaxinni Aadaa hawaasa jiruufi jireenya isaa keessatti waantoota hawaasan uumaman xiyyeeffanno argachuu qaba jedhu. Kunis, faayidaan isaa waan aadaa, duudhaa faayaa aadaa, akkasumas waan durii irra deebi’anii aadaafi duudhaan hawaasa kun akka cimu taasisuu qaba. Hawaasi naannoo Amuruus dorgomii dhagaa qeerroo kana waan aadaa isaa godhatee itti fayyadamuufis ciminaafi ga’umsa dargaggoota isaa waan ittiin mirkaneessuuf dargaggoonni duudhaa isaanii ittiin cimsachuun dhaloota ga’umsa qaban kan ittin horatudha. Kanaafuu walsimanaan yaaxinaalee qorannoo fooklooriifi mata duree kanaa kan wal simatudha.

2.8 Yaadrimee Tapha Aadaa (Concept Of Folk Game)

Taphni aadaa kanneen jireenya durii irraa kaasee hawaasa keessatti baramafi dhaloota irraa dhalootatti darbaa akka dhufe beekamaadha. Kunis, afaaniifi gochaan hawaasa keessatti raawwiin mul’achaa waan dhufeef hiikaafi maalummaa taphaa kanaaf beektootaan kenname namaa gara namaatti garaa gara ta’u illee yaadarimeen taphaa aadaa irratti jiru walitti dhiyaataadha. Fakkeenyaanf Thomas(1997:393) tapha aadaa garee fookiloorii keessaa akkatokkootti lafa kaa’a. Robertsfi Ruth (1959) tapha dandeettii (ga’umsa) qaama, tapha tooftaa (tarsiimoo)fi tapha waa’ee uumamaa jechuudhaan gooroo isaanii lafa kaa’u.

2.9 Sakatta'a Barruu Walfakkii

Sakatta'a barruu walfakkii kana keessatti dhimmi “*Qaacceessa Seendubbii sirna Dhagaa Qeerroo*” jedhu keessatti kan walqabataniifi qorannoolee hanga ammatti gaggeeffaman kan qorannoo kanaaf ka'umsa ta'an qorataa hin arganne. Haata'u malee qorannoo kana waliin kan wal fakkaatu tapha gombisa Fardaan walbira qabuun ilaaleera. Oromoon daangaa isaafi eenyummaa isaa kabachiisuuf kan inni jabinaafi ga'umsa dargaggoota isaa ittiin madaalu keessaa tokko Gombisa Fardaati. Gombisi fardaa oromoon kan ittiin ciminaa isaa ittiin waldorgomuun kaniinni agarsiisu tokko akkuma dhagaa qeerroo gombisi fardaas kan ittiin ga'umsaafi cimina qabaniin ittiin waldorgomaniidha. Haaluma kanaan qorannoo walfakkiin kan mata duree koo kana waliin adeema jedhee fudhadhe gombisa fardaa (gugsii fardaa)ti.

Gombisi fardaa tapha uummata Oromoon taphatu ta'ee ,yoom ? eessatti ?eenyuun ?akka eegale kana jedhanii ibsuun rakkisaadha. Akka waliigalaatti garuu yeroo durii kaasee jiraachuufi waraana irrattis oromoonni fardaan deemanii akka lolan barreessitoonni lafa kaa'u. Kana ilaalchisee qorannoo muraasi digirii jalqabaafi lammataa guuttachuuf hojjetaman tokko tokko akka fakkeenyaatti dhiyaataniiru sakatta'a barruu walfakkii digirii jalqabaa keessatti gama Gombisa fardaaan gaggeeffaman saktta'amaniiru. Haaluma kanaan mata duree kana waliin walfakkaachuu baatanis, gama gombisa fardaatiin gaggeeffaman keessaa akka fakkeenyaatti . Katamaa(2003)

Katamaa Bayeechaa (2003) Mata duree “ *Tapha Fardaa Aanaa Meettaa Roobii* “ jedhu ciminni qorannoo isaa tapha fardaa aanaa meettaa hanga tokko ibsuu kan yaalee yoo ta'u qaawwi isaa immoo, qorannoon isaa digirii calqabaaf waan ta'eef ibsi isaa qabiyyeef bal'inaan kan ibsa itti laate miti .

Jaallataa Mootii Araddaa (2014) mata duree “*Xiinxala Sirna Gombisa Fardaa Oromoo Tuulamaa Aanaa kuyyuu* “ jedhu irratti sagantaa MA tiif Yuunivarsitii Finfinneetti hojjetame ciminni qorannoo kanaa sirna raawwii gombisa fardaa bal'inaan ibsee jira. Dabalees qorannoon isaa foormaatii qorannoon tokko guutuu qabu eeguun wabiilee sirnaan wabeeffateera. Qaawwi qorannoo isaa sirna gombisa fardaa kana raawwachuuf fookloorii isa kamtu maal gargaame ? isa jedhuuf deebiin gosoota fookilooriitiin wal

qabatee ibsame bal'inaan hin mul'atu.karaabiraatiin sirna raawwii gombisa fardaa ija ispoortii waliin wal qabsiisee eessaa dhufteefi faayidaa isaa ifatti adda godhee hin xiinxalle.

Walumaagalatti, qorannoowwan mata duree sakatta'a barruu walfakkii kan digirii jalqabaafi digirii lamataa jechuun kanaa olitti ibsaman mata duree qorannoo koo kana waliin kan isaan walfakkeessu aadaafi duudhaa oromoo irratti gaggeeffamuu isaaniiti. Kan biraa, immoo haalli afaan qorannoon kun itti taasifame,sabaafi aadaa keessatti gaggeeffameen kan walfakkaatoo ta'uun isaanii qorannoo kanaaf gaariidha. Dabalataan gombisni Fardaafi Dhagaan qeerroo lachan isaaniiyu ciminaafi ga'umsa qaama dargaggoota oromoo cimsuu keessatti daran bu'aa qabeessa waan ta'eef oromoon gombisa fardaafi dhagaan qeerroo oromoota ga'oomsuufi cimina qaamaaf sammuu gonfachiisuu keessatti bu'aa qabeessa waan taasisuuf sirna dorgommii kanaaf kabajaafi jaalala guddaa qabaaf. Kanumarraa ka'uun hawaasi oromoo Amurruu dargaggoo dorgommii dhagaa Qeerroo mo'ateef kaniinni Farda meeshaalee isaan miidhage kan badhaasanif kun immoo dhaloota oromoo hunda birati kabaja gudaa qabaachuu isaa mul'isa.

Boqonnaa Sadii : Mala Qoranniichaa

3.1 Mala Qorannichaa

Malleen qorannaa adda addaa akka jiran hayyoonni raga bahu. Malli qorannoo qulqullinaa malleen jiran keessaa isa tokko. Dastaan (2013:29) gosoota qorannoo yeroo ibsu, qorannoon tokko haala odeeffannoon ittiin funaanamuufi odeeffannoon funaaname sun haala ittiin hiikamu irratti hundaa'ee qorannoo lakkoofsaafi qulqullinaa ta'a jechuudhaan ibsa. Kanarraa ka'uun qorataan gosa qorannoo kanaa yoo himu gosti qorannoo kanaa qorannoo qulqullinaati.

Dastaa (2013:30) akka ibsetti "malli qorannoo qulqullinaa haalli jiruufi jireenya hawaasichaa yookiin amalli hawaasa sanaa akkaataafi bifa inni qabuun maal akka ta'e akkasumas sababni isaa maal akka ta'e kan ittiin xiinxalamu ta'uu addeessa". Qoratichis mala kana fayyadamuun mala qorannoo ibsaa hojiirra oolcheera. Dastaan (2013:39) mala qorannoo ibsaaf hiika bu'uura tarreessuun maaltu akka ta'e, maaltu akka ta'aa jiru, kan ittiin adda baafatu ta'uu isaa ibsa. Qorataanis yaada armaan olii bu'uuura godhachuun gosa qorannaa qulqullinaatti dhimma baheera. Sababni isaas qorannoon qulqullinaa aadaa hawaasaa ibsa waan ta'eefidha. Qorannoon kunis gosa aadaa duudhaa hawaasaa jalatti kan ramadamu irratti waan adeemsifameef mala kanatti dhima baheeti jira. Qorannoo waa'ee Qaaccessa seendubbii Sirna Dhagaa Qeerroo irratti gaggeeffameefkan qoraataan itti gargaarame gosa qorannoo akkayyoo dha. Sababni isaas sirni kun haala akkamiin eenyuun, eessatti akka gaggeeffame addaan baasuuf gadi fageenyaan xiinxalee ibsuuf waan mijateef, odeeffannoon sassabame jechaan waan ibsameef malli kun mala kamuu caalaa qorannoo kanaaf mijateera. Kanaafuu, odeeffannoon argame jechootaan ibsamera.

3.2. Madda Ragaalee

Qorannoo Qaaccessa Seendubbii Sirna Dhagaa Qeerroo kana qoraataanyeroo geggeessetti madda ragaalee lama fayyadameera. Isaanis: madda ragaa tokkoffaafi madda ragaa lamaffaati. Akka madda ragaa tokkoffaatti dargaggoota dhimmichi isaan ilaallatu ykn yeroo hunda namoota dorgoommii sanarraatti hirmaatan shan (5), shamarran yeroo dorgoommii sana raawwii gara garaa keessatti hirmaatan shan (5), manguddoota

durirraa kaasanii waa'ee dhimma kanaa beekan ja'a (6)fi akka madda ragaa lamaaffaatti immoo barruulee waajjirri aadaafi tuurizimii aanichaan walitti qabame waa'ee Dhagaa Qeerroo ibsuu sakkatta'ee jira. Garuu, barruu kalattiin waa'ee Dhagaa Qeerroo irratti barreeffame argachuu hin dandeenye. Kanaafuu, barruulee alkallattiidhaan barreeffaman sakkata'uun odeeffannoo funaannachuun akka madda raga lamaaffaatti fayyadameera. Akkasumas, kitaabilee kanneen biroo wabeeffateera.

3.3.Mala Filannaa Iddattoo Qorannichaa

Qoratichi odeeffannoo barbaadu argachuuf, hirmaattota qorannichaaf isa tajaajilan kan filate mala iddattoo mit-carraa (Non probability sampling) kan ta'e iddatteessuu caalaatti ilaallatu, jechuunis dhimmoota aadaa, seenaafi duudhaa Oromoo waliin walitti hidhannaa qaban naaf argamsiisuu danda'a jedhee waan amaneefidha. Qorannoo kana keessatti qoratichi filannoo iddattoo isaa kanas hojiirra osoo hin oolchiin dura odeefkennitoota addaan baafachuuf dursa abbaa Gadaa bira deemuun marii taasiseera. Itti dabaluuinis maanguddoo beekamaa odeefkennitoota gaafachuun walqunnamuun gaaffilee akkayyoo (purposive sampling) dha. Kana jechuun qorataan tokko beekumsa dhimmichairratti qabu irraa kan ka'e kanneen odeeffannoo irraa argachuu danda'u murteessuu ilaallata. Akkayyoo kan jedhameef "Akka Kaayyoo" qoratichaatti odeefkennitoota waa'ee Qaaccessa seendubbii sirna dhagaa qeerroo irratti odeeffannoo naaf kennuu danda'u jedhee amane filachuu waan ta'eefidha.

Qoratichis bu'uuruma kanaan odeefkennitoota waa'ee Qaaccessa Seendubbii Sirna dhagaa Qeerroo beekan maanguddootaafi namoota naannoo qorannichi irratti gaggeeffamu keessaa kaayyoo qorannichaa galmaan gahuu danda'an odeeffannoo kennameen kanneen filatamanidha.

Qoratichi mala iddattoo akkayyoo kana kan filateef waa'ee odeeffannoo isaa irratti namoota beekumsa qabanitti qaama dhimmi irra barbaachisu gaafachuun haalli mijeeffateera. Qorannoon kun Qaaccessa seendubbii Sirna Dhagaa Qeerroo Goodinaa Horroo Guduuruu Wallaggaa Aanaa Amuuruu waan ta'eef. Baay'inni ummata naannoo kanaa baadiyyaafi magaalaa akka walii galaatti kuma jaatamii afuurifi dhibbaa shaniifi saddeettama(64580).kana keessaa dhiirri baay'inaan kuma soddonii lamaafi dhibba

shaniif torbaatama (32570)fi dhalaan kuma soddonii tokkof dhibba saddeetiif afurtama(32010) ta'antu aanaa kana keessa jiraata.

3.3.1. Iddattoofi Iddatteessuu

Qoraataan sababa hanqina yeroo, humna namaafi baajatarraa kan ka'e namoota kanahundarraa oddeeffannoo funaanuunulfaataa itti ta'eera. Kanaafuu, jamaa qorannoo kana kan bakka bu'aan namoota kudha ja'a (16)irraa oddeeffannoo funaanateera. Isaanis: manguddoota shan(5), dargaggoota shan (5), shamarraanii lama fi hawwansadi walitti shan (5)fi hooggana Waajjira Aadaafi Tuuriiziimii aanaa Amuuru tokko(1) haasofsiiseera

3.3.2. Iddetteessuu

Qorataan qorannoo kana yommuu gaggeessetti mala iddatteessuu miti carraa gargaaramuun iddattoo isaa filateera. Mala kanaan jalqaba namoota dhimma kanarratti hubannoo gahaa qabannaannoo sanaa waa'ee Qaacceessa seendubbii Dhagaa Qeerroo beeku jedhamee yaadamu tokko bira deemun odeeffannoon mala akkayyoon funaannateera. Haaluma kanaan odeeffannoon namoota kudhajaha (16) irraa walitti qabameera.

3.4. Mala Funaansa Ragaa

Qorannoon tokko yeroo gaggeeffamu, odeeffannoo funaannachuun hojii hangafaati. Odeeffannoon funaaname kunis malleen adda addaatti dhimma bahuun kan gaggeeffamedha. Isaanis: Afgaaffii, Marii garee Daawwannaafi dokimantii garaagaraa sakatta'uun lakkoofsaan osoo hin ta'iin jechaan ibsuun kan gaggeeffamedha. Yaada kana cimsuun Dastaa (2013:33) MarietJiefi Marieta (2001) wabeeffachuun yoo ibsu, "*Qorannaa qulqullinaa gaggeessuuf odeeffannoon kan funaannannu daawwannaa, marii garee af-gaaffii, dokumantii sakatta'uufi meeshaalee dha-argee (audio-visual materials) fayyadamuudha,*" jechuun ibsa.

Qoratichis kanuma bu`uura godhachuun qorannoo isaa keessatti malleen armaan olii keessaa mala af-gaaffii, daawwannaafi dokumantii xiinxaluun ragaa odeeffannoo walitti qabateeti jira. Qorannoo kana gaggeessuuf madda odeeffannoo lamatti kan

gargaaramedha. Isaanis madda raga tokkoffaafi madda raga lammaffaati. Inni tokkoffaan kan argamu aloola bahuun odeeffannoo funaannachuudha. Inni lammaffaan immoo mata duree qorannoo isaa waliin waan walqabatu dokumantii Waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Amurru keessatti argamuufi dookmentiilee garaa garaa sakatta`uun dubbiseera.

3.4.1. Daawwannaa

Daawwannaan bakka qorannaatti argamuun qabatamaan waan jiru irraa odeeffannoo walitti qabuudha. Tooftaa kanaan dhimma qorannoo kana waliin kan deemu yookiin qorannoo kana waliin walitti hidhatinsa kan qabu waan barbaadame kan ittiin guutamu dursee qopheessuun yookiin yaadannoo battalaa fudhachuun kallattiin ilaaluudha. Kana ilaalchisee qoratiichi Godina Horroo Guduruu Wallaggaa, Aanaa Amurru bakka Dhagaa Qeerroo itti argamu “Ganda Ejeree Goromtitti” argamuun ragaalee adda addaa Dhagaa Qeerroo ibsan daawwachuun sakatta`uufi suuraalee kaasuun yaadannoo qabateera.

Kaayyoon daawwannaa deebii odeeffkennitoonni afgaaffiin deebisan mirkaneessuudha (Dastaa, 2013:34). *“Waanti namni hojjetu kan dubbatu irraa adda ta`uu waan danda`uuf, daawwannaan fudhatamummaafi amansiisummaa qorannichaa dabaluu danda`a”*. Daawwannaan adeemsa namni tokko haala karoora isaan walitti dhufeenya qabuun waanta haala qabatamaa keessatti argamu waraabuu, qooduu, amala nama dhuunfaa kallattiin ilaaluudha.

Qorataanis akka karoora isaatti gaafa guyyaa (29/05/2010) daawwannaasaa gaggeessuuf qophaa`us rakkoon isa mudateera. Sababnisaas bara kana biyyiittiin “Komaand Postiin” bulaa waan turteef hawaasni akka barbaadetti duudhaasaa kabajuu hindanda`u. Kanaafuu, yoomessa uumamaa argachuu dhabus yoomessa nam-tolchee (artificial setting) uumee daawwachuuf murteessuun qaama dhimmi ilaalaturra adeemsa hedduu keessa dabrsuun Abbaa Gadaa qabatee bakka Dhagaan Qeerrootti argamuun waan jiru daawwachuun yaadannoo battalaa qabachuun odeeffannoo walitti qabateera.

Walumaagalatti, daawwannaan kun bifa daawwatamuun yaadannoo battalaa fudhachuun waan fakkeeffamuun hojjetamerratti hundaa`uun haala ayyaana Qaaccessa Seendubbii Sirna Dhagaa Qeerroo keessatti raawwatamu daawwachuun akkasumas suuraa Dhagaa Qeerrookaasuun ragaan walitti qabameeti jira.

3.4.2af-Gaaffi

Qorannoo adeemsifamee jiru kanaaf af-gaaffiin mala odeeffannoo funaanuu keessaa isa tokkodha. Mala kanaan gaaffilee mata-duree qorannichaa waliin walitti dhufeenya qaban dursee qopheessuun iddattootaaf dhiyeessuun odeeffannoo walitti qabadheera. Af-gaaffiin gaaffilee afaanii banaa ta'an odeeffannoo walitti qabachuudhaaf bakka guddaa qaba. Meriyam Sh. (1998:176), "...give sample opportunity to probe for clarification and ask questions appropriate the respondents knowledge involvement status," jechuun ibsa. Af-gaaffiin meeshaalee odeeffannoo funaanuuf gargaaran keessaa isa tokkodha. Kanaafuu, qorannoo kana keessatti odeeffannoo sassaabuuf af-gaaffii hincaaseffamnetu hojiirra oolee jira. Qorannoo kanarratti gaaffileen qophaa'an dhiyaataniiru. Gaaffileen qindaa'an kunneenis muuxannoo kitaabilee qorannoo garaagaraafi muuxannoo jiruu irraa ka'uuni. Gaaffileen kunis gaaffilee banaadha.

Gaaffileen banaa bu'uura gaaffilee deebii murtaa'aa argachuu irratti xiyyeeffatan osoo hintaane Walumaagalatti, gaaffileen afgaaffii keessatti osoo hindhiyaatiin hafan, adeemsa daawwannaa aloolaa keessatti mul'atan yoo jiraatanis, adeemsa qorannoo keessatti qaawwa uumaman kan guutan ta'uusaati.

Af-gaaffiin odeefkennitoota qorannichaan kan gaafatamuun kan deebi'anidha. Dhimmichi akka ifa ta'uu danda'uuf odeefkennitoonniifi qorataan fuulleetti walgahanii odeeffannoo waliif kan kennanidha. Hayyoonni tokko tokko faayidaa mala kanaa kallattumaan ibsu, Punch (1998), "*The interview is one of the main data collection tool in qualitative research. It is a very good way of assessing people perceptions,*" jedha. Akka yaada kanarraa hubanutti afgaaffiin qorannoo akkamtaa keessatti meeshaa funaansa raga murteessaa ta'uu isaa ibsa.

Haaluma kanaan odeefkennitoonni hirmaatan, Abbaa Gadaa Obbo Nagaraa Wayyeessaa, namoota seenaa waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Amurruu, maanguddoota umurii argaa dhageettii dheeraa qaban af-gaaffii kanarraatti qooda fudhatanii jiru. Namoota kanneeniif af-gaaffiin dhiyaate baay'inni isaa shan yoo ta'u, gaaffileen afaanii hundi isaanii muuxannoo jireenya isaaniirratti hundaa'uun kan deebi'udha. Namoonni af-gaaffii irratti hirmaatan dhiira shaniifi dubartii tokko waliigala jaha ta'u jechuudha. Namoonni af-gaaffii irratti hirmaatanis gabatee duubaa keessatti maqaatiin ibsamuun dhiyaatanii jiru.

3.4.3. Marii Garee

Dhugummaa odeeffannoo afgaaffiin argamee madaaluuf namoota waa'ee Dhagaa Qeerroo irrattii hubanoo gahaa qaban lakkoofsaan kudhan (10) ta'an dhiira umuriin shantamii shanii olta'an afur (4), dhalaa umurii afurtamii shanii olta'an lama (2) fi dargaggoota umurii digdamii tokko olta'an afur (4) mariisisuun oddeeffannoon funaanameera. Namoota kana bakka tokkotti mariisifamaniiru.

3.4.4. Sakata'a Dookumantii

As keessatti ammo dookmentileefi kitaabileen akkasumas barreeffamoota garaa garaa kallattiinis ta'e al kallattiin waa'ee Dhagaa Qeerroo ilaalchisee barreeffaman qorataan sakatta'eera. Haata'u malee kallattiin wa'ee dhagaa qeerroo irratti kan barreeffame dhabullee barreeffama qorannooleen walmaddin sakata'amaniiru.

3.5. Adeemsa Ragaalee Funaanuu

Bu'aa qorannoo kana milkeessuuf walduraa duubaan hojiiwwan gurguddoon armaan gadii raawwatameera. Dursa aanaa sirni waldorgoommii Dhagaa Qeerroo keessaatti gaggeeffameu bal'inaan xinxaa'eera. Itti ansuun manguddoota faaruu ykn walaaloo dhiheessaan walitti qabuun afgaaffii bana gaaffateera. Dhuma irraatti marii gareefi daawwannaa taasisuun iddattoo jamicharra odeeffannoon waliigalaa funaanameera. Qorannoo qoratamu tokko keessatti raga funaanuuf meeshaaleen dhimma itti bahaman osoo hin barbaachisiin hin hafan. Qorataanis qorannoo isaa keessatti meeshaalee akka kaameraafi vidiyoo waraabuun dhimma itti baheera. Meeshaaleen kunneenis irra caalaatti qorannoo isaatiif waan bakka guddaa qabaniif adeemsa daawwannaa aloolaafi gaaffii Afaanii keessatti hayyama odeeffannootaafi hojjetoota Waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Amuruutiin itti tajaajilamee jira. Odeeffannoon meeshaalee kanaan fayyadamuun walitti qabamanis qoratichaan irra caalaan isaanii gara barreeffamaatti jijjiiramuun dhiyaataniiru. Suuraaleen kaafaman muraasnis waraqaa qorannoo kana keessatti hammatamuun dhiyaatanii jiru.

3.5.1. Tooftalee Qaaccessa Ragaalee

Odeeffaannoo maloota adda addaan funaanaman qaaccessuun hiikni itti kennameera. Kunis odeeffannoowwan funaanaman akkaatuma barbaachisummaa isaaniitiin waliitti qabamanii jechootaafi himootaan ibsamaniiru. Odeeffannoon walitti qabame mala qorannoo qulqullinaan (qualitative) kan qaaceffamedha. Sababni isaas, deeffannoo hirmaattota irraa afgaaffii, daawwannaanfi marii gareen walitti qabame qindeessee, gosa gosaan qoqqooduun dhiyaatee jira.

Raga walitti qabuufi qindeessuu keessatti adeemsi qulqullinaan ragaa sana ibsuu jiraachuun barbaachisaadha. Qulqullinni gosa qorannoo kamiyyu qulqullina adeemsa ragaa sassaabuufi qindeessuun kan walqabate ta'uu danda'a. Ragaalee walitti qabuuf adeemsa filannoo iddattoorraa jalqabamee mala odeeffannoo funaanuun ragaa walitti qabuuti. Ragaan afgaaffiifi daawwannaa fi marii gareen erga walitti qabamee booda haala walitti dhufeenya isaaniin walitti qabee jechaan ibsuun kan gaggeeffamedha.

3.6. Naamusa Qorannoo

Qorannoon kamiyyu adeemsa ittiin abbaa dhimmichatti dhiyaachuun waan barbaadan sana irraa argachuun danda'amu beekuun barbaachisaadha. Qorataan haala kana keessatti hawaasa sana bira deemuun akka isaaniitti yaaduufi buluun, isaan fakkaatee odeeffannoo barbaachisaa ta'e argachuun qulqullina qorannichaaf murteessaadha. Adeemsa kanaan qorataanis hawaasa kana keessatti waan guddateef haala uffannaa, safuu, aadaa hawaasaa, amantii, jechoota saalfiifi kabajaa, bakka namootni itti argamuu qabaniifi argamuu hinqabne addaan baasee waanta hubatee beekuuf naamusa ogummaa eegee haaluma gaariin walii galuun qorannichi adeemsifameera.

Boqonnaa Afur :Qaaccessa Odeeffannoo

Boqonnaa kana keessatti waa'ee argannoo qorannoo afoolaa yeroo dorgommii kanaa jedhamaniifi sirnoota yeroo dorgommii kanaa taasifaman guutummaa guutuutti ibsameera.kanatus barreeffameera. Innis, qorannoon kun guutummaa guuttuutti maal akka fakkaatu kan agarsiisudha. Qorannoon kun wa'ee dhagaa qeerroo, seeneffama dhagaa qeerroo,maalummaa isaa, akkaataa raawwii dorgommii dhagaa qeerroo, hirmaattota dorgommii dhagaa qeerroofi walaloolee yeroo raawwii sirnaa jedhaman adda baasuun ibsamee jira.

4.1. Seeneffama Dhagaa Qeerroo

Akka qorannoon seenaa hawaasa naannoo sanaa ibsanitti dhagaan qeerroo bara waraana Qannoo Guutaafi Kitil Goosuu gidduutti Aanaa Amurruu naannoo kistaana Kombeerratti gaggeeffamerratti Kitil Goosuu Qannoo Guutaan eeboofi fardaan ari'ee Tanseen dabarsee Angaritti gadnaqee jedhama.Yerooma kanatti gootota Kitil Goosuu keessaa dargaggoon cimaan tokko kan maqaan isaa Xaasoo Jiinii jedhamu Qannoo Guutaafi loltoonni isaa eessa akka ga'ani ilaaluuf fiigichaan arreedee dhagaa qeerroo yaabbatee gadilaale jedhama.

Dhagaan kunis guyyaa kanaa kaasee tajaajiluu eegale jedhama.Kanumaan ittifufee dargaggoonni Aanaa Amurruu cimina isaanii agarsiisuuf ykn mul'isachuuf jecha bakka sana deemuun waldorgomaa turaniiru. Dhagaan qeerroo hawaasa Amurruu biratti kabaja guddaa kan qabuufi gau'msa dargaggoota isaa kanatti madaaluun dargaggoota ga'umsa qaban adda ittiin baafachuun itti gaafatamumaa akka itti laachaa turan jaarsoliin ni dubbatu kun immoo dhagaa qeerroo hawaasichi bakka guddaa kan qabu ta'uu isaa mul'sa. Maddi odeeffannoo kanaa obbo Dhinsaa Dhugumaa A/Amurruu G/Ejeree Goromtii irraa waj.A/T/Amurruu irraa gaafa guyyaa 26/07/2010 fudhatame.

4.2 Maalummaa Dhagaa Qeerroo

Maalummaan dhagaa qeerroo yeroo ibsamu, gaaffii dhagaan qeerroo maali? kan jedhuuf deebii kennuuf ykn ibsuuf akka danda'utti dirqama ta'a. Kana gochuuf ammoo jalqaba hiikka jechi 'dhagaa qeerroo' jedhu kun adda adda baafamee qabu beekuun barbaachisaa ta'a.

Qeerroo: qeerroo jechuun nama ummuri dargaggummaarra jiru ta'ee osoo hin fuudhiin kan jirudha. Jechi kun saala dhiiraa qofaaf kan oolu yoo ta'u, dubartiin ammoo qarree jedhamti. Dhiirri hin fuudhiin qeerroo yoo jedhamu; kan fuudhe ammoo suubboo jedhama. Akkasumas, dubartiin hin heerumne qarree yoo jedhamtu, kan heerumte kan qarree buufatte jedhamti.

Altokko tokko ammoo gursummaa jedhamti. Garuu, gursummaan dubartii heerumtee baateef kan dhimma itti ba'amu yoo ta'u, suubboon dhiira fuudhee baaseef ta'a. Kanas ta'u garuu, jechoonni qarreefi gursummaa, qeerroofi suubboo jedhaman waliif faallaadha.jechuudha. Altokko tokko jecha qeerroo jedhutti jecha 'qaaxillaa' jedhamu dabaluun ni waamama. Qeerroo qaaxillaa jechuun mana bakkeetti akka godoo fakkeessuun osoo lafa hin tuqiin, jechuun jalli isaa qullaa ta'ee irra keessatti mana rafitiif isaaf ta'u ijaarratee, warra irraa adda ba'ee kan keessa buludha. Maqaan qeerroo qaaxillaa jedhamu kunis, mana ijaaramtu kan irraa ka'ee itti moggaafame. Qeerroon qaaxillaa yookaan godoo ijaarrate jechuun fuudha kajeelleera; fuudha barbaadeera; fuudha ga'eera jechuudha. Sababni isaas, dargaggeessi Oromoo tokko abbaa isaa yookaan warra isaa waan kabajuuf jechoota tokko tokko isaanitti dubbachuu waan saalfatuuf 'na fuusisaa' jedhee hin himatu. Ofuma isaa yeroo fuudhuun isa barbaachisetti; yeroo of ga'etti; yeroo qofaa jiraachuu danda'eera jedhee murteessetti mana warraatii ba'ee addatti mana ijaarrata. Yeroo kana warri isaa akka inni fuudha kajele baranii durba barbaaduufii. qeerroo Dargaggeessa sadarkaa kana irra jirutu qeerroo jedhamee waamama. Yeroo kanatti qeerroon humna cimaa kan qabu; waan hunda humnaan furuu kan filatu; dorgommii adda addaa irratti qeerrummaasaa kan agarsiisudha. Kuni gabaabumatti hiika qeerroo jedhu hikuu waan danda'uuf kanarra dhaabbachuun maalummaan dhagaa qeerroo ibsama.

Dhagaa qeerroo: dhagaan qeerroo dhagaa qeerroon qofti yaabbatu; dhiirri fuudha ga'e kan humna qabu qofti kan yaabbatu dhagaa uumamaa Aanaa Amurru Ganda Ejeree Goromtii jedhamtu keessaatti argamudha. Sababni qeerroo qofatti daanga'eefis, ijoolleen yookaan namni fuudhe yaabbachuu waan hin dandeenyeefidha. Ijoolleen lafee kan hin jabeeffanne waan taateef kuftee miidhamuu dandeessi. Namni fuudhe ammoo dugdi isaa waan dhumuuf ni dadhaba. Kana malees, waltajjiin suniyyu nama suubboo ta'eef

yookaan kan fuudheef hin eeyyamu. Dhagaan kun durii kaasee bakka dorgommii qeerroowwan itti humna isaanii wal madaalanidha. Innis, magaalaa guddittii Aanaa Amurruu yeroo ammaa, oborraa, irraa gara kibbaatti kilomeetira afuriif walakka(4.5km) hin caalle irraa fagaatee kan argamudha. Dhagaan kun dhaabbiidhaan dhundhuma saddeet(8) ol kan dheeratu yoo ta'u; dhundhuma arfaffaa irratti waan akka mudhii ta'ee, bakkicha irraa kaasee xiqqoo gara dugda duubaatti hiiqu qaba. Bocni dhagaa kanaa marfamaa yookaan bifa geengoo kan qabu ta'ee irri keessi isaa garuu wal-qixxaataadha. Dhagaa kana yeroo ba'uuf ka'an karaan bakki qubni guddaan ejjetu qaba. Erga ol ba'ame ammoo bakka gengoo xiqqoo ta'ee keessatti golbatu, bakka dhaabbii xummuraa ni qaba. Karaa yaabbii yookaan ba'umsaatiin dhagaan kun bakka ejjeta quba abgudduu yookaan gudda ejjetu lafaa kaasee kan dhundhuma lama lama walirraa fagaatu ni qaba. Dhagaan qeerroo yeroo tokko tokko 'gooba qeerroo' jedhamuun waamama. Gooba qeerroo kan jedhameefis, dhagaa kana fuuldura dhaabbatani yoo ilaalan fakkaattii gooba horii kormaa ni qaba. Dhaabbiin isaa dhaabbii gooba horii kormaa waliin wal fakkaata. Kana malees, gooba jechuun humnaan fakkeeffama. Dargaggeessa akka kormaa goobeti yaabata jedhamee waan amanamuufidha. Naannawa isaa ammoo dhagaaleen xixiqqaan ijoolleen irratti shaakalaniifi dorgomii artii duudhaaf kannen akka saddeeqaa irratti taphataman baayyeetu jiru. Walumaagalatti, dhagaa qeerroo yookaan gooba qeerroo jechuun dhagaa qeerroon ittiin dandeettii isaa baruufi wal madaaluuf ciminaaf ga'umsa isaa ittiin mirkaneeffatudha jedhamee amanama.

4.3.2.1. Sirna Kadhanaa

Sirni kadhanaa kun osoo dorgommiin hin eegaliin abbaa gadaan ni gaggeeffama. Kunis, sirnichaan dura itti galma eebbaaf kan haala mijeessuuf hirmaattotaaf fuulcha kan kennudha.

Yaa Amuru rabbi bakka kanatti walitti nu qabe, gaadisa isaatiin nu bulche, kuno har'a hunda keenya nagaan godhee jedhanii eegalu.

Kana booda Abbaan Gadaa itti fufuun

Amuru nagaadha.....nagaan

Sadan Amuru nagaadhaa.....nagaan.

Haleelu nagaadhaa.....nagaan

Soddoon nagaadhaa.....nagaan

Beeraan nagaadhaa.....nagaan

Saglan Aumuru nagaadhaa.....nagaan

Hoolee Haleelu nagaadhaa.....nagaan

Fuliyyee haleelu nagaadhaa.....nagaan

Bilii haleelu nagaadhaa.....nagaan

Dooyyoo sooddo nagaadhaa.....nagaan

Ittayyoo sooddoo nagaadhaa.....nagaan

Igguu sooddo nagaadhaa.....nagaan

Baarii beeraa nagaadhaa.....nagaan

Hannoo beeraa nagaadhaa.....nagaan

Xuuquu beeraa nagaadhaa.....nagaan

Amuru guutuun nagaadhaa.....nagaan

Jirruu jaawwiin nagaadhaa.....nagaan

Wandiin nagaadha..... nagaa
Gadaan Amurruu nagaadhaa..... nagaa
Gadaan Nafuroo nagaadhaa..... nagaa
Odaan Nafuroo nagaadhaa..... nagaa
Jedhu, ammas, ittuma fufuun
Xinnaan haa guddatu..... haa guddatu
Guddaan keenya haa bulu..... haa bulu
Kan ijaa gurraan jibbamu nurraa qabi..... qabi
Qotiyoo qanbarattii nuu bulchi bulchi
Dhaltii okoleetti nuu bulchi..... bulchi
Farda koora jalatti nuu bulchi bulchi
Ilmi abbaa haa beeku..... haa beeku
Intalli haadha haa beektu haa beeku
Quxusuun hangafa haa beeku haa beeku
Hangafni quxisuu haa beeku..... haa beeku
Sanyiin sanyii haa beeku..... haa beeku
Gosti wal haa beeku..... haa beeku

Sirna kadhanaa isaanii kana keessatti ilmaan Amurruu hundi isaanii nagaa ta’uu isaaniif waaqa uumaa isaanii galateeffachuun eegalu. Itti dabaluun waaqni jireenyaafi bultii isaaniif nagaa akka kennu ilmi abbaa akka beeku ,sanyiin sanyii haabeeku jechuun qotiyyoon qanbariitti,ameessi okoleetti, farda koora jalatti nuu bulchi jechuun waaqa isaanii ni kadhatu. Kunis duudhaa miidhagaa hawaasi Amurruu qabu keessaa isa baay’ee miidhagaadha.

4.3.2.2. Sirna Eebbaa

SIRni eebbaa abbaan gadaa ykn hangaftuu qomoo Amurru kan ta'e ilmaan Amurru sadan jiran keessaa Haleeluun hangaftuu waan ta'eef ilmaan isaa keessaa hooleedhaan eebbi saaqama. Kunis, akka armaan gadiitti qaacceffameera.

Eebba qabadhaa qabadhaa

Eebbi isin haa qabatu haa qabatu

Waleensuu kormaa ta'a ta'aa

Bu'aafi yaabbii dhowwadhaa dhowwadhaa

Handoodee kormaa ta'aa..... ta'aa

Bonaa ganna lalisaa lalisaa

Coqorsa ta'aa ta'aa

Waljalaan lataa..... lataa

Leenca leenca qabe ta'aa ta'aa

Kan irra aane ta'aa ta'aa

Galaana abbayyaa ta'aa..... ta'aa

Guutaa calalaa calalaa

Damma ta'aa ta'aa

Walitti mi'aayaami'aayaa

Aannan ta'aa ta'aa

Walitti urgaayaa, urgaayaa, jedhanii wal eebbisu. (abbaa gadaa obbo Nagaraa Wayeessaa, 21/05/2010) Yoo tokko dubbatu kaan ammoo jalaa qabu. Kun immoo walii galeera isa dubbatametti jechuudha. Kun duudhaa hawaasa abbootiin dhaloota isaanii ittin eebbisan hawwii waan gaarii dhaloota isaanii waaqa isaanitti kan amaanaa kennatanidha. Haala kanaan eebbi erga raawwatameen booda hoolaan gurraachi dhufee ni qalama. Kana booda sirni bilanna ni gaggeeffama. Yeroo bilannaa kana dhiira dhiigaan adda xuqanii,

adda jabaadhu,

adda argadhu,

addunyaa argadhu,

addaafi addunyaa argadhu,

yoo jedhan dubartootaan ammoo morma jala xuqanii

lubbuudheeradhu

hori hortuu ta'i, jedhu. (abbaa gadaa obbo Nagaraa Wayeessaa , 21/05/2010)

Kana booda foon hoolaa kanaa erga qalanii foon isaa mi'eessituudhaan; akkasumas, abiddarratti waadanii nyaatu. Yeroo kan dargaggeessi dorgomuuf dhufe hin nyaatu. Ganamaan daabboo gogaafi akaayii nyaata. Sababiin isaas, yoo foon diimina nyaate dhugaatiilen akka araqeefi farsoo dhuguun waan isa barbaachisuufidha. Yoo kanneen dhuge ammoo machaa'uu yookaan dogongoruu waan danda'uuf jedhameti. Kana malees, namni dorgommii kana dorgomu galgala marqaa nyaachuu hin qabu. Sababiin isaas, marqaan nama laaffifti waan ta'eefidha.

Guyyaa dorgommii kana hoolaan gurraachi kan qalamuuf, yeroon dorgommii kana Ganna fixanii Birraa keessa waan ta'eef Ganna gurraacha nagaan nu baafte jechuudha. Akkasumas, dhagaa sana jalattii yeroo qalan baala irreechaan dhiiga cuubanii,

Ayyaannikee sooradhu

Abdaariini kee sooradhu

Caattonkee sooradhu

Jedhanii dhiiga baala irreechaan cuuphan kana faffacaasu. Kun ammoo booda dhiigni akka hin buuneef dursanii dhiiga sooru. sababiin isaas, dorgommiin kun kan gaggeeffamu dhagaa irratti waan ta'eef namni mucucaatee kufee dhiiguu danda'a. Kanaaf dhiiga bu'u kana hambisuuf jechuudha. (Obbo Nagaraa wayyeessaa, 21/05/2010)fi(obbo Taakkalaa Bakaree, 23/05/2010)

4.3.3 Raawwiilee Dorgommii Dhagaa Qeerroo

Guyyaa dorgommii kanaa namoonni gurguddoonniifi haawwan sirna nyaataafi dhugaatii irratti nyaachaa dhugaa taphatu. Dhiironni xixiqqooniifi dargaggoonni ammoo hiyyaase sirbu. Garuu kana dura akka armaan olitti ibsametti sirni eebbaa ni raawwata. Sirna abbaa gadaafi eebbatti aansuun sirna qalmaatu gaggeeffama. Qalma kanarrattis, hoolaa gurraachatu qalama; ni sooru, kunis naamoonni dorgommii kana dorgoman akka kufanii dhiigni garmalee hin buuneef ayyaana naannoo sanaa dhiiga hoolaa buusuun sooru.

Itti aansuun, sirna nyaataafi dhugaatiitu itti fufa. Sirna nyaataafi dhugaatii kanarratti kan hin hirmaanne dargaggoota yookaan qeerroota dorgommii kana dorgoman qofaadha. Sirna nyaataa kanatti aansuun dorgommiin gaggeeffamuu eegala. (Obbo Rooroo Waxaa, 26/05/2010) fi (obbo Warquu Baay'isaa, 27/05/2010) maanguddoo biyyaa.

4.3.4. Dorgommii Irratti Wantoota Eegamuu Qaban

Namni kana dorgomu jalqaba of qopheessuutu isarra jira. Yeroo dargaggummaa isaatti hariifatee fuudhuu hin qabu. Yoo dafee fuudhe dorgommii kanaan ala ta'a. Dorgommii kana hin dorgomu taanaan osoo hin fuudhiin suubboo jedhama. Namni intala isaa itti heerumsiisu hin jiru. Kana malees, kabajaa inni hawaasa biratti qabu baayyee gad bu'aadha. Namni fuudhe dorgommii kana hin dorgomu. Kana jechuun ammoo dhagaa qeerroon qortuu nama suubboofi qeerroo waanta'eef kan qeerroo ta'e malee suubboon yaabbachuu hin danda'u. Kun ammoo suubboon dugda isaa dubartii irratti waan fixeefidha. Kana qofa osoo hin taane namoonni osoo hin fuudhiin yoo ba'uu dadhaban illee, waan durbartii bira ga'anii beekaniifidha jedhama.

Inni lammaffaa ammoo, namni dhagaa qeerroo kana dorgomu nama fuudha ga'e kan qeerrome ta'uu qaba. Fuudha ga'uun isaas kan ittiin beekamu bilchinaafi guddina qaamaa; akkasumas, yoo inni of ga'ee fuudha barbaadu, yoo inni qaaxillaa warra irraa adda ba'ee qofaa isaa tti ijaarratu qeerromuun isaa barama. Akkuma maqaan isaa ibsutti dhagaan qeerroo, dhagaa qeerroon qofti ittiin wal madaalanidha. Yoo ijoollee ta'an ammoo humna ittiin dhagaa kana ba'an waan hin qabneef hin dorgomsiisan. Kun ammoo akka tasaa ijoolleen kun humna dhabdee akka dhagaa kana irraatti kuftee hin miidhamneefidha. Kanaaf, ijoolleen dhagaa xiqqaa naannawa dhagaa qeerroo jiru sanatti

wal dorgomanii yeroo qeerrummaaf of qopheessu malee warra qeerroo waliin hin dorgoman.

linni biran ammoo, namni dorgommii kana dorgomu boor dhaqee kan dorgomu yoo ta'e har'a marqaafi nyaatota nama laaffisu jedhaman hin nyaatu. Guyyaa sana nyaatota jajjabaatoo qofa nyaachuu qaba. Guyyaa dorgommii kanaa ammoo ganamaan akaayii garbuufi daabboo alatti nyaata kan biraa hin nyaatu. Kunis, nyaatonni kun gogaa waan ta'aniifidha. Sababiin isaa ammoo nyaatota kanneen akka marqaa kanneen dugda namaa laaffisan yoo nyaate dadhabuu danda'a jedhameeti.

Akkasumas, namni dorgommii kana dorgomu miilli isaa qullaa ta'uu qaba. Sababiin isaas, kopheedhaan dorgomuun miidhaaf nama saaxila. Fakkeenyaaf yoo akka tasaa ta'ee mucuucaatee kufe carraan miidhamuu isaa waan bal'atuuf. Sababiin isaas, miila qullaa irra kopheen waan mucucaatuuf; kana malees, dorgomaan kun akkuma abbootasaa durii miila qullaan dandeettii isaa mul'isuu waan qabuufidha. (Obbo Tafarraa Amanuu ,29/05/2010 I/ G/W/A/T/A/Amurru)

4.3.5 Tartiiba Dorgommiin Sun Ittiin Gaggeeffamu

Dorgommiin dhagaa qeerroo jalqabaa ka'ee hanga xummuraatti tartiiba ittiin raawwatamu qaba. Jalqaba dorgomaan tokko dhagaa sana irraa tarkaanfii toorba kan hin caalle fagaatee dhaabbachuu qabu. Sababiin tarkaanfiin toorba filatameefis, namichi dorgomu sun hanga dhagaa sana bira ga'utti humna ariitii isaaf kennu argata waan ta'eefidha. Inni biraan ammoo lakkoofsi toorba Uummata Oromoo naannawa sanaa biratti kabaja waan qabuuf filatame. Fakkeenyaaf toorbi torbiidha; toorbi torbiidha jechuun dhaha gaabiin ittiin dhahamudha. Naannoo sanbataati; yeroo turtii guyyaa toorbaa jechuun dubbatu.

Itti aansuun qeerroon dorgomu kun bakka isaaf eeyyemame qofa ejjeta malee bakka biraa ejjetee jennaan hin darbine jedhama. Yeroo ejjetu bakka quba miilaa isa guddaa qofa ejjechiisu keessa qofa ejjechuu qaba. Kana uummata taa'ee ilaalutu to'ata. Kanbiraan ammoo dorgomaan tokko yeroo dhagaa kana yaabbatu harka isaa lamaan gara waaqaatti ol qabee yaabbachuu qaba. Kana jechuunyeroo ba'u yookaan yaabbatu harka isaa gad deebisee jennaan yookaan dhagaa sana harkaan xuqee jennaan hin darbine jedhama. Kana

malees, nama dorgommii kana irratti qaamni miidhame akka hin arrabsine Gadaan dhorkeera. Haala kanaan qerroowwan dorgommii jalqabaa mo'atan gosa gosa isaaniitiin fardeen badhaafamu.

Dorgommiin jalqabaa kun erga dorgomamee xummuramee booda al-lammaffaa kanneen mo'atan qofti irra deebi'anii wal dorgomu. Dargommiin kun kan dorgomamu eeboo harkatti qabatanii akkuma duraaniitti harka eeboo qabatee sanaan olgara waaqaattii qabanii fiigani ba'u. Haala kanaan dorgomtoonni eeboo baatanii ba'an eeboon lammaffaa dabalameefii dorgomicha itti fufu. Haalli kun hanga namni tokko mo'ataa ta'utti itti fufama. Haala kanaan osoo dorgomanii yoo wal dadhaban qawween kannameefii qawwee baatanii ba'u. Yoo kanaanis dadhabame farsoo waancaatti naqanii osoo hin dhangalaasiin nama baatee ba'utu mo'ate jedhama. (Obbo Tafarraa Amanuu, 01/06/2010)

4.4 Raawwiilee Dorgommiin Boodaa

Dorgommiin dhagaa qeerroo erga raawwatameen booda dargaggeessa dhagaa qeerroo ba'e hundi aannan haawwaniin manaa baatamee dhufetu kennamaaf. Kunis, dorgommiirra oolani; akkasumas, nyaata sirriitti hin nyaatiin waan jiraniif akka qoonqoo jiisuufi akka laphee isaanii qabbaneessuuf ta'a. yeroo kana gosti namicha mo'ee ammoo fakkarsuufi geerarsaan; akkasumas, sirbaan of dhaadata, of faarsaa sanyii isaanii dhaadatu. Gosti isa mo'ee fuulduratti ba'ee yoo of jaju yoo geeraru kan mo'atame ammoo geerarsa jajjabinaa geerara. Isaan gosti isaanii mo'e ammoo akks, jedhanii sirbu.

Jirruu obboleessa Amuruu

Xaraphisaa gooba qeerroo

Kan yaabbate hin jiru

Kukkufte akka beerroo

Qamaleen muka hin yaabbattu

Yoo Baarzaafii malee

Suubboonoo dhagaa hin yaabbattu

Yoo qeerroo malee (obbo Tafarraa Amanuu,01/06/2010)

Jedhanii sirbu. Bo'oo tokkoffaa walaloo kanarratti Jirruun obboeessa Amurruu ta'ee; kan mo'e ammoo gosa Jirruu keessaa ta'uu ibsa. Kana malees, walalichi nutoo obbolaani maaltu isin dadhabsiise anaan maaf qixxaachuu dadhabdani jechuu isaati. Walalooma kana toora araffaa irraa akka hubannutti qeerroon dhagaa qeerroo hin baane dhiira miti jaartii yookaan beeradha. Akkasuma, bo'oo toorbaffaa irraa hubachuun akka danda'amutti suubboon dhagaa qeerroo hin dorgomu jechuu barbaadeeti. Inni lammaffaan immoo ati erga dhagaa qeerroo yaabbachuu dadhabdee suubboodha jedhee arrabsuu isaati.

Akkasuma , warri mo'aman immoo akkas jechuun mo'amuu isaaniitti gadduu himatu.

Shiftaa shiftaa commogaa

Booddee gahee bokokaa

Dabbee yaa soddaa Amurruu

Har'a galmiko hin jiru

Indaganaa Dassaalee

Milkii maaliin manaa baane? (obbo Tafarraa Amanuu ,03/06/2010)

Jedhanii aaruu isaaniifi milkiin toluu diduu isaanii himatu. Akkuma walaloon armaan olii kun ibsutii abbaan namicha dubbataa jiru kanaa nama baayyee beekamaadha. Baayyee kabajamaafi jaallatamaadha. Kanaaf soddaa Amurruu jedhee waame. Maqaa abbaa isaa salphisee gara manaatti galuu jibbe. Indaganaa Dassaaleen immoo hiriyyaa isaa akkuma isaa kufee jirudha. Kufuu isaanii milkiin gaariin waan hin qunnamneefidha jechaa jiru. (abbaa gadaa Obbo Nagaraa Wayyeessaa ,04/06/2010)fi (obbo Tafarraa Amanuu ,03/06/2010) I/G/W/A/T/A/Amurruu.

4.4.1 Sirna Korma Kuffiisuu

Sirni korma kuffiisaa erga dorgommiin kun raawwatee kan gaggeeffamudha. Sirna kana irrattii kan hirmaatu dargaggeessa qofaadha. Dargaggoonni kun ofii isaanii osoo funyoo hin qabiin harkaan qabanii korma kuffiisu. Kun jabina dargaggoota sanaa mul'isuuf ta'a. Erga kormi kufee booda abbaan Gadaa morma kutaaf. Inni dhumarrattii hunda isaanii mo'ee hafe sun miila mirgaa korma sanaafi farsoo gomboo tokko qofaa isaatti kennamaaf. Innis qofaa isaa nyaatee dhuguun fixa. Yoo nyaatee fixuu dadhabe ammas, ga'umsi isaa guutummaa guutuutti amansiisaa mitii jedhama. Kanaafuu badhaasa isaaf kenname dirqama fixuu qaba. Kan booda abbaa mirgaa jedhamee waamama. Namoota bineensota gurguddofi balaafamo`o ajjeesan waliin qixxee taa'a; qixuma taa'ee geerara, sirba ,fakkaras. Dargaggoonni kaan ammoo foon hafe sana waliin nyaatu. Haala kanaan sirni korma kuffiisuu ni raawwatama.

Fakkoomiin korma kanaas Gootummaa bakka bu'a ,ciminaafi ga'umsa mul'isa ,ga'eessa ta'uufi itti gaafatamummaa fudhachuuf gahaa ta'uu mul'isa, abboomeera ykn ajajaa ta'uu danda'usa mul'sa, kufuun kormaa kun ga'umsa injifataa ta'uu isaaf beekamtii kennuu mul'isa, isa dorgommii injifate sanaaf miilli mirgaa korma sanaa kennamuufiin ammoo uummata Oromoo biratti mirgi iddoo guddaa qaba.Kanaafis miilli mirgaa kan kennaammufis. (abbaa gadaa Obbo Nagaraa Wayyeessaa , 04/06/2010)fi (obbo Qanaatee Fayisaa 06/06/2010) maanguddoo biyyaa.

4.5 Hirmaattota Dorgommii Dhagaa Qeerroo

Sirni dorgommii dhagaa qeerroo yeroo ayyaana masqalaa gaggeeffama. Kanarraa ka'uun namoota baayyeetu irratti hirmaata; ayyaana kana sababeeffachuun. Haaluma kanaan saalaan, ummuriiniifi sadarkaan osoo hin qoodiin; namni hundi kan sadarkaa kamiirratti argamu bakka sanatti walitti qabamu. Ijoolleen, dargaggeessi, kan bultii qaban, jaarsoliin; akkasumas, dubartoonni, ga'eeyyii, kanneen bultii ijaaraniifi jaartoliin achitti argamu. Kunniin keessaa garuu kallattiidhaan dorgommii dhagaa qeerroo irratti hirmaachuuf yookaan dorgomuuf kan dhaqu dargaggeeyyii fuudha ga'an qofa. Kanneen biroon ammoo kabaja ayyaana masqalaa sababeeffachuun deemu. Haata'u iyyu malee kanneen achidhaqan hundi isaanii gahee yookaan gumaacha mataa isaanii qabu. Ijoolleen achi kan

dhaxu haala dorgommii dhagaa qeerroo baruuf; akkasumas, dhagaa xiqqoo kan ijoolleen irratti shaakaltu sana bira dhaqanii shaakaluun akka muxannoo horataniif gargaara. Dubartoonni immoo dibbee fudhattee sirbuun dhiirota onnachiisuun akka isaan sirriitti onnaa'anii dorgommii akka mo'atan goodhu. Kana malees, dhiira dorgommicha mo'eefi mo'amee adda baafachuun jajatee, isa kaan garaa aarsuun akka inni bara dhufu sirriitti of qopheessee dhaqu gooti. Maanguddooni immoo dorgommii kan irratti kanneen dorgoman jajjabeessanii kan mo'eef hamilee kennuun, kan mo'ame ammoo bara dhufu mo'uu akka danda'u abdachiisu. Walumaa galatti, hamilee kennuufi faarsuu jajjabeessu. Kana malees, hirmaattonni kanneen akka abbaa gadaa ammoo eebbisanii, qalanii, soorarii, qophiilee hundaaf mataa ta'anii gaggeessu. Akkasuma harmoolii yoo fudhanne ammoo dhangaalee adda addaa manaa baatanii dhufan namootaaf kennuun keesummeessaa oolu.(Obbo Tafarii Amanuu, 12/06/2010),(Mootii Dirribaa, 11/06/2010) fi (Magarsaa Abbaa 12/06/2010)

4.6 Faayidaa Dorgommii Dhagaa Qeerroo

Faayidaan dorgomii dhagaa Qeerroo inni guddaan jiruuf jireenya hawaasa aadaa tokko qaban biratii falaasama, amantii ,duudhaa, safuu, ilaalchafi kkf ibsuurratti humna guddaa kan qabu ta'ee bu'uura jireenyaati. Dameewwan fookiloorii keessa afoolli isa tokko ta'uu isaa armaan olitti ka'ee jira. Haata'u malee, damee isaa kana qooduu kan dandeenyu faayidaa isaan gama hawaasdiinagdeetin qaban irratti hundoofnee akkaataa fayyadama hawaasaa daabalatee waan dhaabbateef sana ibsuurrattii hundoofnee akka ta'e. Hayyuu Bascom(1965), dabalee iddoo adda addaatti qoodde ibsa. Yaada hayyuu kanarratti hundaa'un faayidaawwan dhagaan qeerroo fookilooriin qabu akka armaan gadiitti ilaaluu dandeenya.

4.6.1 Barsiisuuf

Aadaa saba tokkoo keessatti fookilooriin duudhaa hawaasa tokkoo barsiisuuf ni gargaara. Barsiisuuf jechuun aadaa saba afaan tokko dubbatu, aadaa tokko wajjin qabu biratti namoota aadaa isaanii gatani kan biraallee hordofuu barbaadan bifa walaloonis ta'ee mammaaksa adda addaa mammakun karaa ittiin nama sana barsiifatan wajjiin walqabata. Getaachoo(2005). Afoolli barsiisuu keessatti gahee guddaa kan taphatu mammaaksan

,weedduun,walaloon, geerarsaafi kkf taniin amaloota hawaasa keessatti ,jiruuf jireenya hawaasaa keessatti jabaatanii hojjechuu, rakkina adda addaa keessa lufuu danda'uu, tokkummaa, abshaala ta'uu kan nama barsiisu jechuudha. Haaluma kanaan dhagaan qeerroo bakka itti hawaasi Amuruu aadaa isaaf duudhaa akkasumas safuu isaa dhalootaa dhalootatti bakka itti dabarsatudha.

4.6.2. Jabeessuf

Fooklooriin jiruuf jireenya keessatti nama jabeessuuf nifayyada. Kana jechuun adeemsa jiruuf jireenyaa keessatti namni tokko dadhabuu ykn abdii kutuu danda'a. Yeroo kan afoola garaa garaa fayyadamuun namni sun jabaatee rakkoo/ dadhabbii keessa jiru sana keessa bahee sadrkaa itti aanutti akka ce'u ykn mo'atu ni jajjabeessa.

Karaa biraatin immoo hawaasni sababa adda addaatin duudhaafi afoola isaatti jabaatee dhaloota dhalootatti akka dabarsu karaa afoola adda addaa weeddisuun, geeraruun aadaa ofiirrattii akka jabaatu taasifama. Itti dabaluun jiruuf jireenya isaa keessatti cimee akka dhaabbatu inni mo'ame of qopheesse bara dhufu akka itti deebi'u taasisa. kanaafuu dhaloota dhalootatti ga'umsaafi cimina gonfachiisuun dabarsuuf fayyada.

4.6.3 Dhorkuu(To'achuuf)

Dhorkuu jechuun immoo hawaasa keessatti wantoota hinbarbaachisne irraa nama dhorkuuf fookloorin gahee guddaa gaba. Kana jechuun aadaa hawaasa keessatti kan hin barbaachisne ykn safuu hawaasaa tuquu wanta danda'u akka hin dalagne bifa geerarsaan, weedduun, gorsuu jechuudha. Haaluma kanaan hawaasi aanaa Amuruu dorgomii dhagaa qeerrootti fayyadamuun dargaggooni gaayelaan dura walqunamtii saala akka hin raawwanne dhorka kun safuu uummata naannoo kanaa ta'uun dargaggoon safuu hawaasa isaanii eeganii akka guddatan taasisuuf dhorkuu ykn to'achuutti fayyadamuun dhaloota isaa kunuunfata .

4.6.4 Miliquuf

Fookloorin hawaasa keessatti dubbii jalaa miliquuf, ooluuf wanti akka afoolaatti itti gargaaraman jira. Kunis rakkoo tokko jalaa bahuuf wantoota bifa walaloos yaa ta'u geerarsa garagaraan karaa ittiin miliquu baratan ofkeessaa qaba. Namni kamiyyuu waan

keessa jiruun walcinaa qabee haala keessa jiru afoolaan ibsachuu danda'a kun ammoo hawwaasicha biratti akkaata dargaggoonni ga'umsa qaamaafi sammuu gonfachuu danda'aniif dhagaan qeerroo bakka shaakala dargaggoota naannoo sanaati jechuun ibsu maanguddooni. (Obbo Nagaraa Wayyeessaa, 15/06/2010),(obbo Tafarraa Amanuu 17/06/2010)fi (obbo Taakkalaa Bakaree 18/06/2010.)

4.7. Walaloolee Afoolaa Yeroo Dorgommii Dhagaa Qeerroo Jedhaman

Yeroo dorgommii dhagaa qeerro sirboonniifi geerarsi hedduutujedhama. Ishoololeen durbootaan sirriitti lafa ho'isa. Hiyyaaseen masqalaa ammo dhiirotaan sirriitti sirbama. Namoota gurguddoon ammo geerarsi ni geerarama.

Ishoolole

Yoo qilxuu yaabbatanii iishoololee

Agamsa dheeraa muruu iishoololee

Yoo qeerroo dadhabanii iishoololee

Namatti kolfa Amuru..... iishoololee

Kana jechuun qeerro ta'anii yoo qeerroodhaa gad ta'an qaaniidha. Namatu namatti kolfa jechuudha. Kanaafuu, erga qeerro ta'anii qeerroodhaa gad ta'uun ammoo nama kolfaa nama taasisa. Kanaaf jecha qeerroon hundi sirriitti of qopheessee deema.

Ishoololee

Karaa mana warra abbaa jirruu iishoololee

Qamaleef weenniin wal diru iishoololee

Maaf fakkarta yaa isa garaan hir'u iishoololee

Guyyattiin geessee waan wal arguuf jirruu..... iishoololee

Dhiirri kunoo qajeele karaa ejeree iishoololee

Wal ilaallaka egeree iishoololee

Ishool qamisii miti iishoololee
Ishool ol butii hidhi surree iishoololee
Ishool si nyaataa miti..... iishoololee
Ishool been ba'i qarree iishoololee
Ishoolqarree sanirraan iishoololee
Ishool been nan si qaba iishoololee
Ishool dhiira hin qabanii..... iishoololee
Ishool si haa gadheessani iishoololee
warri keessanii iishoololee(adde Duree Aagaa,20/06/2010),

Walaloo lammaffaa armaan olii keessatti dubartoonni walitti yaa'anii yeroo sirban haala itti isaan dhiirota onnachiisanii qophii cimaa akka isaan godhaniif kakaasanidha. Karaan Ejeree karaa gara dhagaa qeerroo nama geessudha; durbis kanaaf yoo dhiira taateef beenu wal ilaallaa jetti. Yoo mo'e jajuuf, yoo mo'ame ammo arrabsuuf qophooti.Dhiirri ammo mo'ee jajamuuf qophaa'a.

Walaloon sadaffaan ammo akkuma isa kaanii ta'ee yeroo itti durbi nama dhagaa qeerroo dhaquu sodaate onnachiiftee, garaa aarsitee akka inni deemee dorgomu gootudha. Been ba'i qarree jechuun ishee beenu qorumsa qeerrummaadhaqi mo'adhu jechuu isheeti.

IHaati handaaqqoo

Kaakkiftuudhaa

Haati abbaako nyaachiftuudha

Sanyiin keenya qeerransadha

2Sanyii Kitoo Goosuu

Albaasaa akka hoosuu

Akkas malee yaa garoo

Garaanko ciise ammayyuu

Garaanke haa ciisu ammayyu

3hamuummuu saawwanii

Amuru isaan fayyi

Buqqaaseen marage

Hoolaan lama hin dhaltu

Ela ijoollee hoolee

Juwaasee walagee

Hoolee calalaqtu

Lafa dheeraan qotaa

Warra beeraa boxaa

Fuliyyee isaan dar'oo

Hoolee isaan nafuroo

Dhaapheen singiggahe

Mooqa naa mooqittaa

Jaarteen imbiltaahe (adde Ayyaantuu Baashaafi shamaree Labbasuu Abdii, 23/06/2010)

Walaloon armaan olitti tokkoffaa irratti barreeffame akka ibsutti abbaa mo'e sanatu haadha isaa sirriitti isa nyaachiftee akka inni jabaatu isa taasifte jajata. Haatisaa nyaata kan namaa kennitu yookaan arjaa ta'uu ishees ibsaa jira. Akkasumas, sanyiin isaanii korommii yookaan ciccimoo ta'uu isaanii dubbata.

Walaloo lammaffaa irratti ammoo Garoon maqaa namaati. Innis, sanyii Kitil Goosuu, bulchaa Amurruu, kan turedha. Kitil Goosuun lolaan baayyee beekamaadha. Kanaafi walaloon kun albaasaa akka hoosuu kan jedheef. Kanaan Garoon kun abbaasaa garaasaa ciibsinaan itti gammadeeti. Garoon dhagaa kana ba'ee waan isa gammachiiseef, akkuma

na gammachiifte gammadi; akkuma garaa ko ciibsite garaanke haaciisu jedhee eebbisaa jira.

Akkasuma yeroo dhiirri dhagaa qeerroo bahuu dadhabuus akkas, jechuun dubartoonnii itti weeddisu.

Ishool kan morma kootii iishoololee

Ishool maataba kooti..... iishoololee

Ishool kan qeerroo hin baane iishoololee

Ishool ati hamma kooti..... iishoololee

Ishool hammako maalii iishoololee

Ishool hamma handaaqqootii..... iishoololee

Ishool yaa jirbii goojjam iishoololee

Ishool jirbiin maal margaa iishoololee

Ishool yaa gadhooftichoo..... iishoololee

Ishool iji maal argaa..... iishoololee

Ishool bishaan ol yaa' iishoololee

Ishool abbayyan arge..... iishoololee

Ishool dhiira gadhaawu iishoololee

Ishool simaanan arge..... iishoololee

Ishool dibbeen hin iyyuu iishoololee

Ishool kiraara malee iishoololee

Ishool iji ke hin argu iishoololee

Ishool ilaala malee..... iishoololee

Ishool utaalaan biyyuma iishoololee

Suuraa nyaata aadaa cumboo kan qorataan gaafa guyyaa 12/09/2010 kaafate.

Inni biraan qoriidha. Qoriin immoo garbuu irraa kan hojjetamu ta'ee dhadhaadhaan sukkuumama. Kana ammoo dargaggoota dorgommii kana dorgomantu nyaata. Kan malees, foon, daaboon, ancooteeniifi kanneen biroon ni dhiyaatu. Akkasumas, dhugaatiin kanneen akka booka, farsoo, haraqeefi aannan faan guyyaa dorgommii kanaaf kanneen adda duree ta'anidha. Nyaatotaafi dhugaatii armaan olitti eeraman keessaa irraa kan hafe hundi isaanii dubartootaan manattii qophaa'anii kan dhufanidha. Fakkeenyaaf, cumboo yoo fudhanne harmooliin guyyaan dorgommii boor jedhanii har'a ganamaan ka'anii qopheessaa oolu. Garuu aannan yoo fudhanne guyyaa dorgommii sanaa ganama kan elmame fuudhanii deemu. Kanas, haala qabeenyaa ofii irratti hundaa'anii fuudhanii geessu. Namni siriitti qabeenyaan of ga'aan cumboo, booka, itittuu fa'a fuudhee deema. Kaanis kanuma humnasaa fuudhee deema. Bakka dorgommii sanatti walitti qabamee namootaaf dhiyaata. (AddeAlmaaz Soorii, Ayaantuu Baashaafi Labbasuu Abdii 25/06/2010)

Boqonnaa ShanGoolabaafi Yaboo

5.1 Goolaba

Dhagaan qeerroo dhagaa qeerroon Oromoo Amurruu ittiin qeerrummaasaa of qoruudha. Ummanni Oromoo Amurruu dhagaa qeerroo akka madaaltuu qeerrummaatti itti fayyadamu. Dhagaa kana nama qeerroo ta'e qofatu dorgoma. Qeerroon tokko dorgomee yoo kufe akka qeerrootti hin ilaalamu. Kabajaafi ilaalcha inni hawaasa biraa argatu baayyee gad bu'aadha. Sababiin isaas, qeerroon tokko dhagaa qeerroo bahuu kan dadhabuuf waan dubartii waliin wal qunnamtii raawwateefi jedhame waan amanamuufi, qeerroon kun akka suubbootti ilaalama. Karaa biraan ammoo akka nama safuu cabseetti ilaalama. Kanaafuu fuudhuu yoo barbaade illee carraa dubartii jaallate fuudhuu hin argatu. Kanaafuu dhagaan qeerroo dhagaa qeerummaa ittiin madaalamu keessaa bakka guddaa kan qabaatudha.

Dorgommiin kun kaniinni gaggeeffamu waggaatti al-lama dorgomiin isaa gaggeeffama kunis yeroo arfaasaafi birraa yeroo masqalaa ni taasifama. ummanni naannoo kanaa ayyaana masqalaaf kabaja guddaafi jaalala cimaa qaban kanas kabaja ayyaana kanaaf qabanirraa kan ka'e ayyaana dura torban lamaafayyaana booda akkasuma turban lamaaf simannaafi gaggeessaa ayyaanichaaf dargaggoonni bakkadhagaa qeerrootti argamuun sirba aadaa isaanii ni sirbu Waaqa birraa masqalaa isaan gahes ni galateeffatu. Shamarran yeroo sirba masqalaa akka dargaggoonni dorgommiif qopha'aan dadamqisuun xiiqiitti isaan galchuun shoora guddaa ni taphatu. Dorgommiin kun gaggeeffamuun dura qophiileen dorgommii duraaf taasifaman dargaggoonni naannoo dorgommii kanaa ni qulqulleessu dorgommii isaafis ni qophaa'u. dorgommiin kun dargaggoonni yeroo dorgommii kanaa dorgomuun alatti shaakallii hin gaggeessan .sababiin isaas bakki kun bakka ulfoo waan ta'eef yeroo dorgommiis abbaan gadaa erga eebbisee booda qalma gaggeessuun sirni billaana ni taasifama. kuns naannicha erga sooranii booda dhiiraan adda jabaadhu mo'i jechuun adda isaanii dhiigaan xuquun shamarraniin hori hortuu ta'i jechuun morma isaanii jala dhiigaan xuquun naannoo sanatti dhiigicha facaasuun abdaariin soorradhu, caattoon soorradhu jechuun abbaan gadaa ni sooru. Kunis

dorgommichi dhagaa irratti waan gaggeeffamuuf akka dhiigni hin buune jechuun sooruun dorgommichi akka eegalamu ykn akka gaggeeffamu taasisu.

Dorgommii dhagaa qeerroo kana irratti qooda kan fudhatan dargaggoota (qeerroo) kan ta'an gaayela kan hin dhaabbaneen gaggeeffama qaamoleen hawaasa adda addaa bakka dorgommii dhagaa qeerrootti argamuun jalqabaa hanga dhumaatti daawwachuun isa mo'e badhaasuun isa mo'ameen jajjabeessuun akka inni yeroo biraa qophaa'ee dhiyaatu taasisuun dargaggoota isaanii gootomsuun dhaloota isaanii ittiin qaratu.

Faayidaan dhagaa qeerroo inni guddaan aadaafi duudhaa hawaasaa tiksuu keessatti faayeedaa olaanaa kan qabu. kunis dorgommii dhagaa qeerroo kanarratti qeerroon duwaan waan hirmaatuuf dargaggeessi gaayelaan dura dubartii akka hin geenye waan dhorkuuf kun immoo safuu hawaasa sanaa waan ta'eef dargaggooni akka safuu hawaasa isaanii eeggatan taasisa . Dargaggoonni dorggommii kana irratti hin hirmaatiin hafanis hawaasa kana biratti kabaja waan hin qabaaneef aadaa hawaasaa jabeessee dhaabuun, tokkummaa hawaasaa cimsuun, aadaafi duudhaa isaanii kan waliin calaqisiisan ,waliin nyaachuun ,waliin sirbuun tokkummaa hawaasaa cimsuun gamatti bu'aa afooli tokko kennuwaliin qodachuun kunis , barsiisuuf ittisuuf cimsuuf milqsuuf jabeessuuf afoola isaatti fayyadamuun dhaloota isaa akka inni ittiin qaratu waan taasisuuf faayidaan isaa daran cimaafi keessumattuu tokkummaa hawaasaa ijaaruun daangaafi eenyummaa isaa ofitti amanamummaa isaa keessatti uumuuf faayidaan isaa daran olaanaadha.

Sirna dorgommii dhagaa qeerroo kanaaf qophiileen taasifaman hedduudha. Fakkeenyaaf nyaata aadaa hawaasa naannoo sanaaf baay'ee beekamaa kan ta'e tokko cumboodha. Cumboon nyaata aadaa xaafii diimaafi itittuufi dhadhaa irraa kan qophaa'u, nyaata namoonni baay'een waliin maadditti dhiyaatanii jaalalaan waliin soorratanidha. Kana malees, kan akka qorii ,daabboo,ancooteefi kkf dhugaatii kaneen akka booka ,farsoo.haraqeef aananfaa gyyaa dorgommii kanaa soorata afeerraaf dhiyaatanidha. Kunis hawaasi naannoo sanaa hundi guyyaa dorgommii knaa soorata qopheessuun bakka dorgommii sanaa geessuun kaan waliin nyaachuufi dhuguun ittiin tokkummaafi jaalala isaanii ittiin ibsani jaalala isaanii ittiin waliif mul'isanidha.

Dabalataanis, dargageessii dhagaa qeerroo hin bane tokko yeroo lolli tokko uumamme lafa deemee lola. Sababiin isaas akka aadaa Oromoo Amuruutti dargageessi tokko dhagaa qeerroo baheetu farda badhaafama malee, akkasumaan fardi hin kennamuuf. Yoo dargageessichi qarshii isaatiin bitateyyu hiriyyoonni isaa waan isa arrbasaniif hin bitatu. Garuu dargageessi dhagaa qeerroo mo'ee tokko ammo yeroo lola adda addaa farda gaafa dorgommiii sana mo'ee badhaafame sanaan fiigee lola. Kun ammo dhagaan qeerroo dhagaa sadarkaa lafaan loluu irraa kan ittiin fardaan loluutti ce'aniidha.

5.2 Yaboo

Dhagaan qeerroo Oromoo Amuruu biratti kabajaa guddaa kan qabudha. Tiksituu aadaa ta'aas, ni tajaajila. Kana jechuun dargageessi tokko osoo hin fuudhiin dubartii waliin wal qunnamuun safuudha. Yoo dubartii waliin wal qunnamtii gaggeesse ammas, dorgommii kana irraatti hin hirmaatu. Dorgommii kana irraatti hin hirmaatu taanaan ammoo kabajaafi ilaalcha gaarii hawaasa biraa dhaba. Kana irraa bilisa ta'uuf dargageessi osoo hin fuudhiin dubartii waliin wal qunnamuu irraa of qusata. Kana jechuun ammo aadaan dargageessi tokko osoo hin fuudhiin dubartii bira gahuun safuu tahe sun jabaatee akka itti fufu taasisa. Haala kanaan dhagaan qeerroo aadaa tiksuu keessatti qooda fudhata.

Kana malees, aadaan nyaataafi dhugaatii, sirbi, weedduun, geerarsi adda addaa yeroo dorgommii kanaa jedhamu dhalootni achitti argame sun akka baruuf faayidaa olaana qaba. Haata'u malee, yeroo ammaa kana dorgommiin dhagaa qeerroo kun akka duraaniitti gaggeeffamaa hin jiru. Kun ammo aadaa Oromoo Amuruu irratti dhiibbaa fideera. Kana jechuun aadaaleen yeroo durii dorgommii dhagaa qeerroo kan sababeeffachuun dhalootaaf dabarfaman kanneen akka: geerarsaa fi sirboonni; yeroo ammaa kana carraa ittiin dhalootaa dhalootatti karaa dorgommii dhagaa qeerroo kana dabarfamanii dhabanii jiru. Kun ammo dhiibbaa kabajamuu dhabuu dorgommii dhagaa qeerroo irraan ka'ee dhufedha. Kanaafuu waajjirri aadaafi turizimii aanaa Amuruu:

- Dorgommiin dhagaa qeerroo kun bifa duraanii sanaa akka dorgomamuuf hawaasaaf hubannoo waa'ee faayidaa dorgommiin dhagaa qeerroo qabu ibsuun, akka uummannii kaka'umsa godhatee dorgommii kana irratti hirmaatu gochuu

- Walalooleen afoolaa yeroo dorgommii kanaa jedhaman baay'een isaanii irraanfataamaa waan jiraniif kanneen hanga ammaattii jiran bifa barreeffamaatti jijjiiruun kaa'uun dhaloota booriif dabarsuu.
- Barnoota fookloorii babal'isuu
- Oromoon hundi aadaa isaa kununsuu akka qabaatu uummata hubachiisuu. Kunis, gahee waajjira aadaafi turizimmii aanichaa qofa osoo hin taane gahee barataa aadaa hundaa ni ta'a. Kana jechuun barataan qaama hawaasaa ta'ee hawaasa keessa kan jiraatu waan ta'eef hawaasa naannawa isaa jiraatu hubannoo waa'ee aadaa irratti uummanni qabu cimsuun akka namoonni aadaa isaanii kununfatan gochuu. Sababiin isaas, aadaan ibsituu hawaasaa waan taateef. Aadaan uummata tokkoo bade jennaan eenyummaa uummata sanaa beekuun rakkisaa waan ta'eef aadaafi duudhaa isaanii akka eeggatan hawaasa dadamaqsuun hojii isa olaanaa Uummata naannoo sanaa ta'uu qaba.

KITAABILEE WABII

Adam Tiinnaa Jaarraafi Muusaa Hajii Adam Sooddoo.(2011).*Seenaa Oromoofi Madda Walaabuu*. Finfinnee: nocen.

Alaamayyoo Hayilee, Booshii Gonfaa, Daani`eel Dheeressaa, Sanbatoo Bushaa(Dr.)fi Umar Nuuree. (1998). *Seenaa Uummata Oromoo Hanga Jaarraa 16^{ffaa}*. Biiroo Aadaafi Turizimii Oromiyaa. Finfinnee: Mana Maxxansa Biraaninaa Salam.

_____. (2009). *The Polotics Of Tulama Oromo*. Finfinnee: Berhanina selam printing interprise.

Andrzejewask, B.W. (1985). *Literature In Cushetic Languages Other ThaSomali Literature In Africa Language*. Cambridge University.

Basom. (1965). *The Study of Foklore*. Englewood cliffs N.J: Prestice-Hall Inc.

Biiroo Aadaa fi Turizimii Oromiyaa.(1998). *Seenaa Oromoo Hanga Jaarraa 16^{ffaa}*. Finfinnee: Birehaninna selam printing interprise.

Bob Davis and others,(2000). *Physical Education and The Study Of Sport*. Spain :Hericourt Publisher.Borana. Eritrea: the red sea press.

Bukenya. A(ed) .(1994). *Undestanding Oral Literature*. Kenya: Nairob University press. Coffin, Tristram (ed.). (1968). *Amercan Folklore*.Voice of Amerca. Series III, D.G.

Dasta Dassaaleny. (2013). *Bu`uura Qorannoo*. Finfinnee: Dhaabbata Maxxansa Far East Trading PLC.

Dirribii Damussee. (2009). *Ilaalcha Oromoo*. Finfinnee: Dhaabbata Interprayiziii Maxxansa. D.G.

Dorson, Richard (ed). (1972). *Folklore and folklife*. Chicago: The Univesity of Chicago

Dundes,Alan. (1965). *The study of folklore*. Englewood Cliffs N.J. Prentice Hall, Inc.

Ruth. Fennegan. (2012). *Oral Literature in Africa*.United kindam: Open Book Publishers.

_____. (1970). *Oral Literature in Africa*. Nairobi: Oxford University press.

_____.(1976). *Oral Literature in Africa*. Nairobi: University Press.

Ginbaar Nagaraa. (2013). *Seenaa Abiishee Garbaafi Gootota Oromoo Biroo*. Maxxansa 2^{ffaa}. Adaamaa: Elleni P.P.PLC

Gumii Waaqeffannaa Oromoo Noorway. (6411). Yaayyaa , Noorway.

Jaallataa Mootii (20014). *Xiinxala Sirna Gombisa Fardaa Oromoo Tuulamaa Aanaa Kuyyuu*.

Kan hin maxxanfamne.

Jay Coaklay . (2001). *Sport In A Society*. New York: mc grow hill publisher.

Katamaa Bayeechaa (2003). *Tapha Fardaa Aanaa Meettaa Roobii*. Kan hin maxxanfamne.

Leach, Maria Ed.(1996). *Difinition of Folklore Source*: Journal of Folklore

Luba Fiixee Birrii.(2005). *Seenaa fi Aadaa Oromoo Wallaggaa*. Dambidolloo: yocs prining media.

Marco Bassi. (2005). *Decision In The Shade: Polotical And Juridicial Process Among Oromo*

Meriam, Sh. (1998). *Case Study Application in Education*. San Francisco: Jossy-Bass publisher.

Misgaanuu Gulummaa.(2011). *Dilbii: Bu'uura Afoola, Ogafaaniifi Afwalaloo Oromoo*. Finfinnee, Oromiyaa.

Mohammad sayid.(2012). *Seenaa fi Qabsoo Oromootaa*. Finfinnee: Itoophiyaa artistic P/E.

Narendra kumai. (2006). *Complete Book Of Sooccer*. New Delhi India: Anmol publication pvt. Ltdpress.USA Approaches (2nded).Sage publication.

Okwepho, I.(1992). *African Oral Literature*:Background, Character and Continuity.*Bloomington and Indianapolis*: india University press.

Oring, E. (1986). *Folk Groups and Folklore Geners: An Introduction*. Logan Utaha:

Punch. F. (1998). *Introduction To Social Research*. New Delhi: Sage Pubblications Indian Pvt Ltd.

Sims C. Martha and Martine Stephens. (2005). *Living Folklore: An Introduction to the Study of people and their Traditions*. The Ohiho state University: Utah University of Chicago Press.

ፌዴራልዝ። (1991)::የስነ-ቃል መመሪያ::አዲስአበባ:ቦሌ ማተሚያ ድረጅት::

ዘሪሁን አስፋዉ:: (2000)::የስነ-ቃል መረጃ ታዲያ::አዲስአበባ:ንግድ ማተሚያ ድርጅት::

DabaleA

Gabatee 2:Namoota Af-Gaaffii irratti hirmaatanii odeeffannoo kennan

Lakk .	Maqaa Namootaa	Koorniya a	Umurii	Ganda	Guyyaa	Ragaalee odeeffannoo irraa argame
1	Obbo Nagaraa Wayyeessaa	Dhi	63	Oborraa	04/06/2010	Dorgomii dhagaa qeerroo eebbaan banamee xumuramuu
2	Obbo Qanaatee Fayisaa	Dhi	59	Walqixxe	10/06/2010	Dorgomiin dhagaa qeerroo adeemsa qaba
3	ObboTakkalaa Bakaree	Dhi	62	Oborraa	18/06/2010	Dorgommiin dhagaa qeerroo jaalala dabala
4	Adde Duree Aagaa	Dha	74	Goromtii	20/06/2010	Aadaa sirba shamarrani ishole ibsan
5	Obbo Rooroo Waxaa	Dha	74	Oborraa	27/05/2010	Raawwilee dogommii dhagaa qeerroo eeran
6	Obbo Taffarraa Amanuu	Dhi	32	Oborraa	03/06/2010	Dorgommiin dhagaa qeerroo seera ittiin gaggeeffamu in qaba

Gabate 3:Namoota Marii Garee xiyyeeffatamaa irratti hirmaatanii odeeffannoo kennan.

L A k.	Maqaa Namootaa	Koorniyaa	Umurii	Ganda	Guyyaa	Ragaalee odeefkenitootarra argame.
1	Obbowarquu baay'isaa	Dhi	76	Oborraa	25/06/01 0	Dorgommiin dhagaan qeerroo eebbaan banamee eebbaan xumuramu
2	Adde Ayyaantuu Baay'isaa	Dha	52	Oborraa	25/06/01 0	
3	Adde Almazee Soorii	Dha	45	Ejeree Goromti	25/06/01 0	
4	Mootii Dirribaa	Dhi	24	Ejeree Goromti i	25/06/01 0	Dorgommiin dhagaa qeerroo adeemsa mataa isaa ni qaba.
5	Magarsaa Abbabaa	Dhi	23	Ejeree Goromti i	25/06/01 0	
6	Silashii Fufaa	Dhi	22	Ejeree Goromti i	25/06/01 0	
7	Assaa Katamaa	Dhi	21	Oborraa	25/06/01 0	Dorgommiin dhagaa qeerroo tokkummaa hawaasa ijaaruu keessatti gahee guddaa qabaachuu isaa.
8	Argachoo Taammanaa	Dhi	22	EjereeG oromtii	25/06/01 0	
9	Labbasuu Abdii	Dha	22	Ejeree Goromti i	25/06/01 0	
10	Lalisee Dirribaa	Dha	21	Ejeree Goromti i	25/06/01 0	Dorgomiin dhagaa qeerroo qofaan gaggeeffama

Dabale B

YUUNIVERSIITII FINFINNEE KOLLEEJJII NAMOOMAA, QO'ANNOO

**AFAANIIFI JORNAALIZIMIITTI DAMEE BARNOOTA AFAAN
OGBARRUUF FOOKILOORII OROMOOTTI QORANNOO SAGANTAA
DIGIRII 2ffaaTTI GAGGEEFFAMUUF ODEEFFANNOOARGACHUUF
DHIYAATE.**

Gaaffiilee seenaa Dhuufaa ilaallatan

1. Maqaa Guutuu _____
2. Saalaa _____
3. Umurii _____
4. Hojii _____

Gaaffilee kanaa gadii irratti erga mari'attanii yaada keessan osoo hin qusatin ibsa afaaniin naaf kennaa.

Gaaffilee afgaaffiidhaaf qophaa'an

- Dhagaa qeerroo maali?
- Namoonni Dorgomii Dhagaa Qeerroo kana irratti hirmaatan eenyuu fa'adha?
- Dhagaa Qeerroo faayidaa maalii akka qabu addaan baasi ibsi?
- Yeroo sagantaan kun gaggeeffamuu nyaatnifi dhugaatiin qophaa'u maal maal faa'adha?
- Walaloo afoola Yeroo dorgommii sirnicharratti sirbi ykn faaruu yoo jiraate mee naa ibsaa?
- Dorgommiin Dhagaa Qeerroo akkamitti ra dhaman ni beektaa ?yoo beekte ibsi?

Dabalee C

**YUUNIVERSIITII FINFINNEE KOLLEEJII NAMOOMAA, QO'ANNOO
AFAANIIFI JOORNAALIZIMIITTI DAMEE BARNOOTA AFAAN,
OGBARRUUF FOOKLOORII OROMOOTTI QORANNOO SAGANTAA
DIGIRII 2ffaa ITTI GAGGEEFFAMUUF ODEEFFANNOO ARGACHUUF
DHIYAATE.**

Gaaffiilee seenaa Dhuufaa ilaallatan

1. Maqaa Guutuu_____
2. Saalaa_____
3. Umurii_____
4. Hojii _____

Gaaffilee kanaa gadii irratti erga mari'attanii yaada keessan ibsa afaaniin naaf kennaa

Gaaffilee marii gareef qophaa'an.

- Dhagaa qeerroo maali?
- Dorgommiin Dhagaa Qeerroo akkamitti raawwatama?
- Namoota Dhagaa Qeerroo kana irratti hirmaatan eenyuu fa'adha?
- Dhagaan Qeerroo faayidaa maalii akka qabu addaan baasa ibsa?
- Yeroo sagantaan kun gaggeeffamuu nyaatni fi dhugaatiin qophaa'u maal maal faa'adha?
- Walaloo afoola Yeroo dorgommii kana jedhaman ni beektu? yoo beektu ta'e akkamittin walaleeffama?

Dabalee D

Qaphxiilee Mirkanee (Check List)

Yuunivarsiitii Finfinnee Kolleejjii Namoomaa, Qo`annoo Afaaniifi Joornaalizimiittii Damee Barnoota Afaan, Ogbarruufi Fookloorii Oromootti qorannoo sagantaa Digirii 2ffaatti gaggeeffamuuf odeeffannoo argachuuf qaphxiilee mirkanee yeroo daawwannaa gutamuuf qophaa`an.

Lakk.	Qaphxiilee Mirkanee	Safartuu	
		Qaba	Hinqabu
1	Dorgomiin kun hawaasa biratti maqaa ittiin beekamu qabaa?		
2	Haalli itti dhihaatu seera mataasaa qabaa?		
3	Yeroo murtaa`eef qabaa		
4	Kan sirnicha gaggeessu addatti qabaa?		
5	Bakka qophaa`eef qabaa		
6	Daawwatoota koorniyaa hunda haammate qabaa?		
7	Dhagaa qeerroo bakka daanga`eef qophaatti ni qabaa?		

Waraqaa Mirkaneeffannaa

Ani qorataan maqaafi mallattoon koo armaan gaditti eerame kun waraqaan qorannoo kun hojii dhuunfaa koo ta`uu isaa ibsaa, hojiin kun kanaan dura yunivarsiitii kamiyyu keessatti kan hindhiyaanne ta`uusaafi yaadawwan qorannoo kanaaf dubbise hunda isaanii wabii keessa kaa`uu koo mallattoo kootiin mirkaneessa.

Maqaa Qorataa _____

Mallattoo _____

Guyyaa _____

Ani Dr._____ barataan kun hojiin isaa of ittisuuf dhiyaachuu danda`uu isaa mallattoo kootiin mirkaneesseera.

Maqaa Gorsaa _____

Mallattoo _____

Guyyaa _____